

İSLÂMİYET VE MİLLETLER HUKUKU (*)

Ahmet Reşit Turnagil

La Haye'deki Milletler arası Hukuk Akademisinde Profesör

§ 3. — *Harp esirleri. Rehineler. Rikkiyet (kulluk; kölelik ve cariye-lik).*

Milletler arasında silâhla vâkı mücadelelerin gayesi, düşmanın mukavemetini kırmaktan ibarettir, daha münasip tâbirle, düşmanın mukavemetinin kırılması olmak gerektir; binaenaleyh, düşmanın dayanış kudretine malik olmasında başlıca âlet ve âmil olan asker, ihtiyarî veya ıztırarî esaretle zarar vermez hale düşünce, artık öldürülmemesi, yahut eziyetlerle, işkencelerle tâzibedilmemesi lâzımdır. Esir edilen düşman askerlerine edilecek muamele hakkında İslâm fukahasının, bilhassa Hamâd ibn-i Ebî-Süleyman (9)'ın, Kur'an'dan (Bakara suresi, 190'ncü âyet) istihracettikleri aslî kaide, ki bu muameleye dair olarak milletlerarası hukukun veya Devletler hukukunun zamanımızdaki telâkkisine tamamiyle uygundur, işte budur. Bakara suresinin zikrolunan 190'ncü âyetinde deniliyor ki: «Sizinle dövüşenlerle Allah yolunda dövüşün; haddi aşmayın, muhakkak ki Allah haddi aşanları sevmez». Binaenaleyh, tutsakların katilleri caiz değildir, zira bunlar artık harbetmez, dövüşmez olmuşlardır, silâhlarından bilihtiyar tecerrüdetmekle veya cebren tecridolunmakla mücadele sona ermiştir (10).

Her seferde Peygamber, askerlerine, düşmanları def'atla İslâma davet etmeden önce taarruzdan kat'iyen iktinabetmelerini ve daima uzlaşma çarelerini araştırmalarını tenbih ederdi: «Sizin, babalarını ve kocalarını öldürmüş olacağınız çocuklarla ve kadınlarla geldiği-

(*) Makalenin ilk kısımları Mecmuamızın Cilt VIII, Sayı 1-2, 3-4 nüshalarındadır.

(9) Hamâd, Hanefî mezhebinin imamı ve İslâm fıkhnının nâzımı Ebu-Hanife'nin hocasıydı.

(10) *Siyer*, I, 319.

nizi görmeğe bedel mühtedilerle geldiğinizi görmek isterim» dedi (11).

İşkencenin her şekli, *uzuv kesmenin* her türlüü memnudur (12). *Fidye* mukabilinde salıverme caizdir (13).

Mübadele caiz ve vâkıdır. Fidye verip kendilerini esaretten kurtarmağa kudreti olmıyanlar da kayıtsız ve şartsız yurtlarına iade olunabilirler. Esirlerin öylece, kayıtsız ve şartsız salıverilmeleri bir diyanetkârlık, takvaşiarlık eseridir, zira Peygamber bu hususta misal göstermiştir (14). Esirlerin, hattâ külliyetle ve gani ve fakir ayırılmeksizin, serbest bırakılmaları İslâm tarihinde çok vâkıdır. Bedir harbinden sonra Muhammed harp esirlerinin hürriyetlerini iade etmiştir (15). Müvehhitlerin hükümdarları Yakubun VII. nci Alfons'a

(11) *Siyer*, I, 46-47.

(12) *Siyer*, I, 321.

(13) [Hicretin ikinci yılında, Bedir muharebesi esnasında, Müslümanların ellerine düşen Kureyş esirleri bir miktar para verdiklerinde serbest bırakılıyorlardı. Fakat bunların bir kısmı fakir olduklarından para mukabilinde serbestilerini kazanamıyorlardı. Peygamber bunların Müslümanlara okuma yazma öğretmelerini ve hizmetleri mukabilinde serbest bırakılmalarını emretmiştir. Arapların içinde kadınlar değil, erkekler bile okuyup yazma bilmezlerdi. İslâmiyetin zuhuru esnasında okuyup yazma bilenlerin adedi yetmiş geçmiyordu. Peygamber Bedir harbinde esir düşen müşriklerden her birinin on Müslümana okuma yazma öğretmesi mukabilinde serbest bırakılacağını ilân etmiş (İmam Ahmed, *M.*, VI, 246; İbn-i Sa'd, *Tabakat*, Bedir gazvesi, s. 14) ve bu sayede Müslümanlar içinde okuma yazma binlerle çoğalmıştı.]

(14) Sédillot, mezkûr eser, s. 72.

(15) Sédillot, mezkûr eser, s. 72. [Bedir muharebesinde alınan esirler eshap arasında ikiye üçer taksim olunmuştu. Peygamber bunlara esirlerin hoş tutulmalarını emretti. Eshap hurma ile taayyüş edip, ekmeklerini ve yemeklerini esirlere veriyorlardı... Esirlerin temiz elbiseleri olmadığından, Peygamber bunlara temiz elbise verilmesini de emretti... Vukuatı hikâye olunan zamanlarda esirler öldürülürlerdi. Peygamber Medineye avdetinde, esirlere edilecek muamele hakkında eshapla istişare etti, zira esirler hakkındaki muameleye dair âyet henüz nazil olmamıştı. Ebu Bekir fidye mukabilinde serbest bırakılmalarını tavsiye etti, çünkü hepsi Müslümanların akrabasıydı. Ömer ise İslâmiyet namına akraba, dost, yabancı farkı tanımadığından hepsinin kılıçtan geçirilmesini tavsiye etti. Peygamber, Ebu Bekirin reyini ihtiyar etti. *İslâm Tarihi*, I, 344, 346.] — [... Mısırın fethine müncer olan harekât esnasında Kıptilerden alınmış olan esirlere ne suretle muamele edileceğini kumandan Amr bin El-Âs Halifeden sorması üzerine Ömer cevabında, bunların ya Müslümanlığı kabul ve Müslümanlarla müsavât ihraz etmek, yahut dinlerini değiştirmiyerek cizye vermek arasında muhayyer bırakılmalarını emretmişti. Amr bin El-Âs Müslüman ve Hıristiyan rüesasını davet ettikten başka sayısı binlere baliğ olan Kıpti esirleri de toplayıp, Halife Ömerin emirnamesini bu cemaate okudu. Esirlerin bir

kârşısı açtığı harpte Alfons'un ordusu külliyyen münhezim oldu; Yakub harp esiri olarak tutulan yirmi bin kişinin hürriyetini iade etmekle ulüvvücenap eseri gösterdi (1195) (16). Halbuki Müslüman muharıpler hasımları eline düşüklerinde öyle âlicenabane, hiç olmazsa insaniyetkârane, muameleye mazhar olmuyorlardı. Girit harbinde Nicéphore Phocas'ın harp esiri olarak aldığı iki yüz bin kişiyi, kervanları konaktan konağa takibeden akbabalar gibi Bizans ordularının ardısıra giden insan tacirleri kapıştılar (17).

969 da Antakya yine Bizanslıların eline düşmüştü. Galip Pierre Phocas ahaliden on bin genç erkeği ve kızı Kostantiniye pazarlarında satılmak üzere ayırıp alıyordu; kalanı şehirden kovdular, ve matrutlar elim seyahatleri esnasında yollarda telef oldular (18).

Papa IV.üncü Leon'un kumandası altında toplanan İtalyanlarla Araplar arasında 838 de vâkı olan harpte hasımların eline düşen Müslüman esirler merhametle muamele görmediler: miktarlarının çokluğundan dolayı tehlikeli görülen bu tutsakların sayısını kılıç ve dağacı azalttı; kalanları zincire vurdular ve caniler gibi ağır, meşakkatli işlere tahsis olundular (19).

Hermanstadt'ta (1442) mağlûp Türk ordusunun kumandanı ve

kısmı İslâm akaidine vukuf peyda etmiş bulduklarından Müslümanlığı kabul ettiler. Diğerleri dinlerinde kaldılar ve kendi dindaşları tarafından alkışlandılar... *İslâm Tarihi*, VII, 215, 217, 223.] — [Ömerin Hilâfeti zamanında, sicilde kayıtlı askerlere ait harp esirlerine de efendilerinin muhassasatına müsavi tahsisat bağlanmıştır. Bu hal Müslümanlığın harp esirlerine yaptığı muameleyi pek aşikâr olarak gösterir. *İslâm Tarihi*, VII, 326.]

(16) Sédillot, mezkûr eser, s. 276.

(17) Schlumberger, *Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas*, s. 92.

(18) Schlumberger, mezkûr eser, s. 723.

(19) Gibbon, mezkûr eser, c. II, s. 520. [Ehl-i Salip muharebeleri esnasında Avrupa milletleri İslâm esirlerini hayvan gibi kullanırlardı. Ehl-i Salip muharebeleri esnasında Siçilya'da bulunan İbn-i Cebir İslâm esirlerinin gördükleri muameleyi seyahatnamesinde şu suretle ifade ve tarif etmiştir: «Gördüğüm facialardan biri Müslüman esirlerden buraya gelenlerin halleridir. Bunlar zincirle bağlanıyor, en ağır işlerde kullanılıyorlardı...» Peygamber ise harp esirlerinin bir gûna eziyete uğramamalarını temin etmişti. Bedir muharebesinde esir düşenlerin zahmet çekmemeleri için her türlü takayyüt ve itina gösterilmişti. Eshaptan bazıları hurma ile açıklarını giderip ekmeklerini esirlere verirlerdi. Huneyn muharebesinde 6000 e yakın harp esiri birden salıverilmiştir; bundan maada her birine elbise de verilmiştir. İbn-i Sa'd bu keyfiyeti *Tabakat*'ında sarahaten beyan eder. Meşhur Hatem-i Tai'nin kızı esir düştüğü zaman Peygamber ona Mesçidin zaviyesinde bir yer ayırtmış, orasını döşetmiş ve sonra onu yurduna izzet ve ikram ile iade etmişti.]

oğlu katlolundular; Jean Hunyade'in çılgınca mütehevvir askerlerinin gayızları, ellerine düşen Türkleri, Hunyade sofrada bulunduğu esna-da ve onun gözü önünde, boğazlamak derecesine vardı (20). Ertesi yıl, «Haçlılar ordusu» denilen bir orduya kumanda eden yine o Hunyade, Varsag'da Türk esirlerini öldürttü; bunların aralarında Padişahla karabeti olan büyük idare makamları eshabından rical vardı (21).

Arap ve Türk kavminden Müslüman esirler katledilmekle iktifa edilmiyor, bunlara pek zalimce, pek gaddarca işkenceler de yapılıyordu. Evvelce naklettiğim gibi (kısım II, fasıl I, § 2), Makedonyalı Basile'in Müslüman tutsaklarının derilerini yüzdürdüğünü, yahut başlarından topuklarına kadar derilerini ince ve uzun kayış şeklinde kestirdiğini, veyahut makaralarla havaya kaldırttıktan sonra zift dolu kazanlara attırdığını ve dine henüz girmiş olan böylelere vaftizin bu suretle icrası münasip olduğunu söylediğini torunu Kostantin rivayet etmiştir (22).

Nikopolis (Niğbolu) muharebesi (1396) ne müncer olan Haçlılar seferinde «(Haçlıların) divanece kibir ve nahvetleri barbarlığa istihale eyledi. Kazandıkları birkaç değersiz muvaffakiyet şövalyeleri o derece sermestetmişti ki söz üzerine, şifahî fakat resmî ve kat'î vâde itimaden, kendilerine tevdi edilmiş olan Türk esirlerini öldürdüler» (23).

1475 te, Haçlılar eline düşen Türk esirleri «cümleten kazıklandılar; kemiklerinin yığınlarıyla galibiyet âbideleri yapıldı, zafer alâmetleri karuldu» (24).

Transilvanya seferinde (1476 - 1479), «galip Haçlılar şan-u şereflerini barbarca mezalimle lekelediler» (25).

Eflâk voyvodası Vlad - Drakul kazıklama işkencesi yapardı (Bu münasebetle «Kazıkçı» lâkabıyla anılır olmuştur). Bir kere, Bükreşin etrafındaki kırlar, kazıklanmış yirmi bin Müslümanın cesetleriyle örtülmüştü (26).

(20) Bonfinius, dec. III, liv. IV, p. 433. Thurocz, liv. IV, c. 37, dans Cantana, XIII, p. 214. Hammer, mezkûr eser, c. II, s. 295.

(21) Hammer, mezkûr eser, c. II, s. 300.

(22) Nys, mezkûr eser, s. 484 - 485.

(23) Hammer, I, 330.

(24) Hammer, II, 194. De la Jonquièrre, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 2 nci tab'i, s. 173.

(25) Hammer, II, 250.

(26) De la Jonquièrre, mezkûr eser, s. 168. «Aşağıda beyan olunan vak'a bu canavarın (Drakul) seciyesi hakkında okuyucuya kâfi bir fikir verir: Padi-

Kendi dindaşları ellerine düşen Hıristiyan harp esirlerinin duçar oldukları muamele insaniyete mugayir, gaddarane olmaklıkla Müslüman harp esirlerine edilen muameleden ehven değildir: Hıristiyan tutsakların âzaları pek kerih ve feci surette kesilirdi, yahut bunlar külliyetle katlolunurlardı. (II nci kısmın I inci faslının 2 nci bendinde — § 2 — bu hususa dair tafsilât verilmiştir).

Bütün bu haller ve hareketler asrımıza az çok uzak olan asırlar, ki harp âdetlerinin şiddet ve huşunetle temeyyüz ettiği ve muhtelif dinlere sâlik kavimler arasında adâvetin daha kuvvetli, daha keskin olduğu zamanlara yakındır, o çağlarda cereyan etmiştir. Fakat acabâ XX inci asırda, şu içinde yaşamakta olduğumuz zamanda, harp esirlerinin, daha bigünah, daha mâsum olan *rehineler*'in mazhar oldukları muamele daha iyi midir?

Müslümanlar elinde bulunan rehinelere edilen muameleden evvelce (kısm II, § 6) uzun uzadıya bahsetmiştim. [Orada söylediklerimin tekrarına hacet yoktur. Burada yalnız itibarlı ve şöhretli bir müellifin rehinelere dair mütalâası ile rehinelere bu günlerde İspanya'da edilen muamelenin nakliyle iktifa edeceğim.]

1834 de neşrolunan *Principes du droit public constitutionnel, administratif et des gens* ünvanlı eserinde Portekiz'li meşhur feylesof ve devlet adamı Pinheiro-Ferreira der ki, rehine alınması dedelerimizin «barbarlıklarının bakayasından» olmakla tâyib olunmalı ve takbih nişanesiyle, mahkûmiyet alâmetiyle, damgalanmalıdır. Maaşafih, XIX uncu ve XX inci asırlarda harp kanunlarını tâyin ve tesbit eden mukavelât metinleri rehine almak âdetini teviz eder görünmedikleri halde, o «barbarlık bakayası» ahiren vaki olan harblerin hepsinde görülmüştür. Hattâ, en fenası, rivayet olunduğuna göre, rehinelere katlolunmalarıdır: İngiltere Parlamentosu âzâsından Mr. Grossley İspanya'da icra ettiği bir seyahatten avdetinde Avam Kamarasında irad eylediği (19 Kânunusani 1937) nutukta şu hazin sözleri söylemiştir: «İspanya'da «milli» hükûmetin reisi olan General Franko'nun taraftarlarının bir çok harp esirlerini ve

şah tarafından memuren nezdine gönderilmiş olan zatlar, âdetleri veçhile Drakulun huzurunda başlarını açık bulundurmaktan imtina etmişlerdi; bunun üzerine Drakul bunların serpuşlarını başlarına mihlatmış: hoşlarına gitmiyen bir teşrifat kaidesine uymaktan ilelebet vareste olmalarını istediğini söylemiştir» (mezkûr eser, s. 167). Halbuki büyüklerin huzurlarında serpuşu çıkarıp başı açık bulunmak Müslüman ve Türk âdat ve âdabına mugayir olduğundan, Padişahın elçileri mücerret Eflâk Beyine hürmet ve tâzimde kusur etmiş olmamak için serpuşlarını başlarından çıkarmamak istemişlerdi.

rehineleri öldürmüş olduklarında hiç şüphe yoktur. Fakat Madridde cümhuri hükûmete mensub veya taraftar olanlar — «Gouvernementaux» — da esirlerin çoğunu öldürmüşlerdir.» Le Temps gazetesinin 16 İkincikânun 1937 tarihli nüshasında şu haberler okunmuştur: «Bilbao'nun asilere mensup tayyareler tarafından bombalandığının ertesi günü, bu şehirde mahpus olup idam olunan rehine-lerin miktarı 207 ye bâliğ olmuştur, şöyle ki: Los Angeles-Custodios hapishanesinde 102, Larrinage hapishanesinde 100, Carmel hapishanesinde 5 mahpus idam edilmiştir.» Le Temps'ın 30 Ağustos, 2 ve 7 Eylül 1936 tarihli nüshalarında şunlara benzer vak'alar haber verilmekte idi. Eğer İspanya harbi sırf dahilî bir savaş olmaktan çıkıp fiilen bir milletlerarası harb mahiyetini iktisap etmiş olmasaydı, milletlerarası hukukun veya devletler hukukunun en güzel kazançlarını, en parlak meksubatını zayi ederek tereddisini, geri gidişini gösteren şu olayları zikretmezdim.

∴

Tutsaklık, yani harb esirliği, ilk kulluk, yani kölelik ve cariyelik suretindeki esirlik, arasında sıkı bir rabita vardır, çünkü kulluk tutsağın sonunda düştüğü haldir. Rikkiyeti tecviz ettiğinden, buna müsaid davrandığından dolayı İslâmiyet tâyib ve takbih olunur; fakat onu bundan dolayı ayıblayanlar ve ona utandırıcı söz söyleyenler düşünmezler ki islâmın zuhur ettiği devirde harb esirlerinin katilleri mutad olduğuna [muharib olmayanların, yani müteaddi düşman olarak harbe karışmayanların, bile, hattâ kadınlara, ihtiyarlara, çocuklara varıncaya kadar düşman tarafında bulunanların, öldürülmeleri ekseriya vukubulduğuna] göre, kölelik esir için ehven şerdi, hattâ onun gıpta ile telâkki ettiği bir vaziyetti; harbde tutsakların öldürülmeleri kaidesinden yalnız galiblerin kendi hizmetlerine tahsis etmek yahud satmak istedikleri genc erkeklerle genc kızlar ve genc kadınlar istisna edilirdi.

Eski zamanların dâhiyâne eserleri, ki sonraki asırlar adamlarını hayran etmiştir ve etmektedir, vücade getirmek, ancak başkalarına icad fiilince, ibdâ' kuvvetince hürriyet te'mini için milyonlarla insanın hürriyet ve istiklâllerinin selbi sâyesinde mümkün olmuştur; denilebilir ki eski zamanlar dehâsının mahsulü olan âbideler Mısır ehramlarına benzerler, o ehramlar ki insanı hayrette bırakan heybet ve azametlerine ancak onların yapılmasında kullanılan koca taş parçalarını sürükleyip götüren kölelerin çektikleri mihnet müsavî gelin, ancak bu meşakkatler, bu ıstıraplar onlarla yeksandır,

hempayedir (27). Aristote'dan öğreniyoruz (28) ki her teknik sanat, her ticarî iş ve ziraat «cité» (civitas: belde, medine, şehir) hukukuna ve imtiyazlarına mâlik olanlara yakışmaz, münasib ve lâıyk görülmez meşgalelerden olup, bu işler esirlere yani kullara yahud barbarlara tahmil olunurmuş. Roma'da dahi köleler Yunanistan'da olduğu gibi harbde mağlûb edilmiş insanlardı. Delişmen, mizacı renkten renge giren bir efendinin keyif ve heveslerini hiç bir şey tahdid etmezdi. Bir kul sahibinin esiri üzerindeki hukuku bugünkü günde bir adamın kedisinin yahut papağanının üzerinde mâlik olduğu haklardan fazla idi. Efendi dilerse, aklına eser, canı isterse, havuzundaki büyük yılan balıklarını esirlerinin etiyle besliyebilirdi, efendi dilerse, — ağır, vakur, ahlâkının salâbetiyle mâruf olan Katon'un yaptığı gibi, — gece gündüz kölelerine, yorgunluktan bitab düşüp ölünciye kadar değirmen taşını çevirtebilirdi. Gerek Yunanistan'da, gerek Roma'da tutsakların çekmeğe mahkûm edildikleri şu esaret hayatı öyle utanılacak bir keyfiyettir ki her şeyi telvis eder (29). [Harbde esir olarak tutulanlara Eski-Çağlar milletlerinin ve hıristiyan kavimlerin, hele Haçlıların ve Bizanslıların, nasıl muamele ettiklerini evvelce söylemiştim (kısım II, fasıl I, § 2 ve § 3). Cahiliyet devrindeki Arab'ların da harb esirlerini öldürdüklerini; kadınlarının ve çocuklarının da yakıldıklarını hikâye etmiştim (giriş, §). İslâmda esirlere nasıl muamele edildiğini de ilâveten beyan eylemiştim (§ 3, ilk fıkralar). İslâmiyette harb esirlerine ve köle ve cariyelere edilecek muameleye dair olan şer'î ahkâm — Kur'an, hadis, fiilî sünnetler — aşağıdaki fıkralarda beyan olunur.]

Müslüman, kölesine ve cariyesine yalnız iyi muamele etmekle vazifelendirilmiş olmayıp, onları, azad edinceye kadar, Allahın kendisine verdiği nimetlerden müstefid etmekle de muvazzaftır, zira Cenab-ı-Hak, indinde en makbûl fiillerden olan esir azad edilmesi yapıncaya kadar, esirlerin mazhar olacakları muameleyi Kelâm'ında şu suretle beyan etmiştir: «Hak-Tealâ sizi maişet kazancı hususunda birbirinize üstün kıldı. Fakat üstün gelenler mallarından memlûklerine, kendileriyle müsavi olacakları suret ve derece-

(27) Redslob, mezkûr eser, s. 96 ve alttarafı.

(28) *Politique*, VII, 22, 25, 28, 29.

(29) Richet, mezkûr eser, s. 67. — Ağır, vakur, ahlâkının salâbetiyle mâruf, bununla beraber utandırıcı raddeye varan hasisliğiyle de müstehir Katon esirleri ihtiyarlayıp ta iş göremez hale gelince onları koğardı. (Plutarque, *Meşhur Adamlar*).

de verirler mi?» (Nahl suresi XVI, âyet 71.) (30) «İçinizde evli olmayanlar, köle ve cariyelerinizden nikâha lââyık olanları (31) evlendirin.» (Nur suresi XXIV, âyet 32.) (32). «... Memlûklerinizden serbestilerini satın almak isteyenlerin salâh-ı-hallerini görürseniz [buna lââyık olduklarına hükmederseniz] (31) onlarla yazışın (33). Onlara Allahın size verdiği maldan verin. Cârîyelerinizi, namuslu yaşamak istedikleri halde dünya hayatının malı için fuhşa sevketmeyin. Zorlama ile fuhşa sevkinden sonra Allah onları yarlığar, bağışlar.» (Nur sûresi XXIV, âyet 33.) (34). «Doğruluk ve iyilik, yüzlerinizi maşrık ve mağrib tarafına döndürmeniz değildir. Doğruluk ve iyilik, insanın Allaha, son güne, meleklerle, Kitaba ve peygamberlere inanması, Allah sevgisi ile malı akrabalara, öksüzlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve esirlerin azadına vermesi, namazı hakkiyle edâ etmesi, zekât ödemesidir...» (Bakara sûresi II, âyet 177.) Bazı ahvalde, kul azad etmek vacib bile olur. Nite-

(30) [Bu âyetin başka bir yerde gördüğüm tam tercümesi: «Hak-Teâlâ sizi maişet kazancı hususunda birbirinize üstün kıldı. Üstün gelenler, kazandıkları rızıkı, sağ ellerinin mülkü olanlara, kendileriyle müsavi bir surette vermezler. O halde onlar, Allah'ın nimetini, bilerek inkâr ediyorlar.»]

(31) Bu liyâkate dair tafsilât, kulluk hakkındaki islâm nazariyesine mütedair ve aşağıda mevcut fıkrada verilmiştir.

(32) [Bu âyetin tefsirinde deniliyor ki: Kur'an nazarında evlilik insanın tabii halidir; onun için, bütün bekârların evlendirilmelerini emreder; erkek ve kadın kulların da evlendirilmelerini ister. Cariyeler ve müstefrişeler yani evlenmemiş kadınlar tutmak bu âyetin beyanına uymaz.]

(33) [«Memlûklerin hürriyetlerine kavuşmaları için her türlü kolaylığın gösterilmesi lâzımdır. Bu kolaylıkların biri de efendi ile kölenin bir mukavele yazarak köleyi azad etmesidir. İslâmiyet kölelikten kurtulmak isteyen her kölenin, efendisine vukubulan müracaatinin kabul olunmasını ister. Köleleri serbestiye kavuşturmak asrımızın yeniliklerindedir. İslâmiyet ise şu kadar asır evvel, henüz bir kimsenin köleleri azad etmediği, düşünmediği bir sırada tu asil müesseseyi vücude getirmiş, bir kölenin serbest olmayı talep edince o talebin is'afını kabul ve kölenin hürriyetini satın alması için kendisine para verilmesini ve yardım olunmasını emretmiştir. Bunun şartı kölenin salâhı hâlini görmek, yâni onun çalışmağa ve hayatını kazanmağa lââyık olduğunu anlamaktır. Köleleri azad etmek devletin de vazifesidir. Devlet topladığı zekât ile bu işi yapar.» (Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu - Kur'ânı Kerim tercüme ve tefsiri.*)]

(34) Bazı Arablar istifraş ettikleri cârîyelerini fâhişeliğe sevk ederek bu hayasızlık yolunda kazandıkları paraları almakla ticaret ederlerdi. [İslâmiyetten evvel Arabistan'da fuhş hiç bir mukavemete uğramazdı. İslâmiyet ise cârîyelerin bile evlendirilmelerini, evlendirilmeyerek fuhşa sevk edilmelerini emreder. — Ömer Rıza, mezkûr eser, Nur sûresinin 33 üncü âyetine müteallik not.]

kim, anasının emziremediği bir müslüman çocuğa süt analığı eden câriye azad olmak hakkını ihraz eyler. Bu kadın «sütüne» sıfatıyla, emzirdiği çocuğun âilesine girer, âile efradından sayılır, ve böyle süt alâkasiyle husûle gelen karabette neseb alâkasiyle husûle gelen akrabalıkta nikâhca vaki olan tahrimatın kâffesi muharremattan olur.

İslâm şeriatinde hür bir kimsenin satılması «çirkin» bir fiil olmakla vasıflandırılmıştır, çünkü «satma», bir malın diğer bir mal mukabilinde terkedilmesi, başka tâbirle, emvâl mübadelesi, demek olup, halbuki hür bir insan, mal değildir. Köle yahud câriye olan bir insan da mal değildir. Rikkiyet haline düşen bir kimse, hak dinin fevz ve nusretine ve intişarına silâhla karşı durduğu için muvakkaten bir ceza çekecektir. Esaretinin müddeti onun geçirdiği bir imtihan devridir. Bu imtihan müddetini kısaltmak tamamiyle onun elindedir: bu zamanın kasrı, hal ve hareketinin keyfiyetine vâbes-tedir, davranışının ve gidişinin iyiliğine, güzelliğine bağlıdır. Azad edilince, derisi hangi renkten olursa olsun, yâni ister beyaz, ister siyah veya sarı renkli — şimdi metrûk olan tâbirle, «ırk-ı ebyaz» veya «esved» yahud «esfar» dan olsun — hey'et-i içtimaiyye içinde diğer insanlardan hiç bir veçhile tefrik edilmez, içinde bulunduğu cemaatin sair efradından hiç bir cihetle farkı, başkalığı kalmaz, bi-naenaleyh mütefavit bir muamele görmez; insanın kendi meziyet ve liyakatiyle ve kendi sâvü ameliyle istihsal edebildiği şeylerin hepsine ehliyet iddia edebilir, bu şeylerin kâffesini kendi hakkı gibi talep eyleyebilir. Grotius, harbde tutulup esir kaçmağa (dikkat buyurunuz ki namusu üzerine söz vermiş esirlerden bahsetmiyor) hakkı olup olmadığını bir mes'ele şeklinde mevzuubahs edip, esirin bu hakka mâlik olmadığı hükmiyle mes'eleyi kesip atıyor. Yaralanmış olduğundan yarasını sardırmağa da hakkı olmadığını niçin söylemiyor? Tabiat Grotius'un reyî hilâfına hükmediyor (35).

Eski zamanların bir müessesesi olan kulluğu islâm terviç etmemiştir. Bil'akis, Muhammed bütün insanların müsavatını ilân etmiştir. Muhammed'in davası, babadan oğula intikal suretiyle öteden beri haiz oldukları şerafete ve mümtaziyete istinad eden mütehakim Mekke reislerine karşı avam denilen halk tabakaları efradının hareketlerinden ibaretti; bu hareket, Kureysi'lerin, en adî bir esirle müsavi oldukları halde kudreti, salâhiyeti, serveti ve insanları bigayrihakkın tasarruf etmekte bulduklarını gösterdiği içindir ki

(35) Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, v° «Esclaves»

Muhammed, Kureyş'in teskini imkânsız adâvetini üzerine celbetmiştir (36). [İslâmiyet tam müsavatı tesis etmiştir. Peygamber: «Bir Arabın bir Â'ceme ve bir Â'cemin bir Araba fazl-u-rüçhanı yoktur, bütün insanlar Âdem oğullarıdır, ve Âdem topraktandır.» demiştir; ve bütün müslümanların kardeş olduklarını Kur'an beyan etmiştir (Taberi, İbn-i İshak). Kölelere gelince, onlara yediğinizden yedirmek ve giydiğinizden giydirmek lâzımdır (Taberi, İbn-i Hişam). Müslümanlar fethan Mekke'ye girdikleri zaman, Peygamber, vukubulan umumî içtimada irad ettiği meşhur hutbede ezcümle demiştir ki: «Ey Kureyş! Cenab-ı-Hak sizden cahiliyetin nahvetini, es-lâf ile gururlanmayı içinizden gidermiştir. Bütün insanlar Âdemdendir, Âdem de topraktandır.» Sonra, Peygamber şu âyeti zikretmiştir: «Ey nâs! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık, tâ ki tanışasınız. Allahın nazarında en keriminiz, en müttekinizdir...» (Hücûrat sûresi, âyet 13). İrak-ı-Acem fütûhatı esnasında bir şehir muhasara edilmiş bulunuyordu. Bir gün müslümanlar şehir ahalisinin hiç bir muhatara yokmuş gibi şehrin kapılarını açtıklarını ve işleriyle, güçleriyle meşgul olduklarını görmüşler, şehir halkı da cizye mukabilinde kendileriyle sulh akdettiklerini bildirmişlerdi. Bu musalehanın kimin tarafından akdedildiği tahkik olundukta, bu işi müslümanlar tarafındaki bir kölenin gizlice yaptığı anlaşılmıştı. Ebu Musa bir köle tarafından akdolunan sulhü tanımayacağını söylemiş ise de, şehir halkı köleyi hür adamdan tefrik edemediklerini beyan etmişler, bunun üzerine Halife Ömer'e müracaate karar verilmiş, Ömer de şu cevabı vermiş idi: «Müslüman kölelerin sair müslümanlardan bir farkı yoktur. Onlar tarafından bahşolunan sulh sair müslümanlar tarafından teklif olunan sulh kadar muteberdir.» Bir defa da Ömer kumandanlarından birine: «Müslümanların köleleri müslümanlardandır. Onların verdikleri emân beratı mer'îdir» demişti (*İslâm Tarihi*, c. VII, s. 192, 389-395). Halife Ömer arazi sahipliğiyle araziyi istimlak etmek esasını külliye ilga etmiştir. Bizanslılar Suriye ve Mısır istilâ ettikleri zaman bütün araziye musadere ederek eski sahiblerinden aldıkları çiftlikleri ordu kumandanlarına, saray asılzadelerine vermişler, yahud bunları miri emlak ve kilise vakfı yapmışlar idi. Bu memleketlerin asıl ahalisi ise bir karış toprağa bile mâlik değildi; bunlar ancak arazi icar edebilirlerdi. Şayed bir arazi sahibi arazisini satacak olursa arazi ile birlikte

(36) Essad, *Muhammed*, s. 105. — Şuraya da bakınız: Giriş, § 3: müsavat bahsi.

çiftliğin hayvanlarını, *kiracılarını*, binalarını ve saireyi de alıcıya devrederlerdi; bu arazi üzerinde yaşayan ahali, böylece, bir efendiden diğer efendiye, bir sahibden başka bir sahıbe geçen köle sürüleri idiler. İşte Ömer bu memleketlerin fethinde şu gayriinsani usulü kaldırmıştır. (Mezkûr eserden, VII, 280-1). Halife Ömer köleliğin lâğvı uğrunda çok mücadele etmiştir. Köleliği kökünden çıkarıp atamamıştır, çünkü buna kudreti yetmemiştir. Fakat köleliği tahdid için âzamî derecede çalışmıştır. Ömer köleliği bugünkü mânâsiyle kölelik halinden çıkarıp kölelere hukukî müsavat temin etti. Ömer Arabistan'da köleliği kâmilen ilgaya muvaffak olmuştur. Başka memleketlere gelince, İslâm ordusu memleket fethettikçe ahaliyi harb esiri tanımak ve bütün araziyi kendi mülkü addetmek isterdi. Fakat Ömer fethedilen memleketlerin arazisine Kur'anın emirlerini tatbik etmiştir. Ahaliyi esir tanımak mes'elesinde ise bütün ordunun metalibine mukavemet edememekle beraber bu metalibi âzamî derecede tahdid etmiştir. Ömer devrinde fetholunan memleketler binlerce mil vüs'atinde olduğu gibi seknesi de milyonlara bâliğ idi. Bu memleketlerin bir kısmında esircilik cari idi. Fakat Ömer zamanında Mısır'da, Irak'ta, ilh... hiçbir kimsenin esir ve köle muamelesi görmesine imkân bırakılmamıştır. Hattâ İslâm askerleriyle döğüşen ve esir edilerek Arabistan'a getirilen bazı Mısır köyleri ahalisini Ömer derhal itlâk ve memleketlerine iade etmiştir. Suriye'nin Dimişk, Honis, Hama, Taberiye, Antâkya ve sair şehirlerinde, hıristiyanlar müslümanlara şiddetli mukavemetle buldukları halde bunların esir edildiklerine ve köle muamelesi gördüklerine dair hemen hemen hiçbir delil bulmuyoruz. İhtimâl ki Kaysariye'de alınan esirler köle muamelesi görmüşlerdir. Fars, Hozistan, German, Cezire gibi yerlerde akdolunan muahedeler halkın can ve mallarını her türlü taarruzdan masun tanımıştı. Bazı muahedeler, ezcümle Şiraz Muahedesi, kat'i sarahatle sarihti; «Köle olarak alınmazlar» hükmünü muhtevidi. Menazir'de askerler esirleri köle edinmişlerse de Ömer bunların itlâkiyle kendilerinden cizye ve haraç alınmasını emretmiştir (*Fütûh-ül-Büldân*). Ebu Musâ el-Eş'ari'ye, hiçbir çiftçinin veya san'atkârın köle olarak alınmaması ayrıca tavsiye olunmuştur (*Kenz-ül-Ammâl*). Bundan başka, Ömer köleliğin fenalıklarını izâle etmek, kölelik âdetinin cereyanı dairesini tahdid eylemek üzere şu esasları koymuştur: Zevciyet münasebetleri neticesinde bir çocuk doğuran bir câriye satılamaz, yâni artık câriye muamelesi göremez. Köle hürriyetini satın alabilir; işbu kaideye «mükâtebe» denir, Kur'anda mezkûrdur (İmam

Buhari'nin *Kitâb-ül-Mükâtebe'sine* müracaat)]. Müslümanlarca, esir azad edilmesi, bazan külliyetli miktarlarda esirlerin azad edilmeleri, dindârâne, takvaşiarâne bir amel, bir âdet olduğundan, İslâm cemaatinde kulluk azalma yolunda tekâmül edegelmiş olup, diğer taraftan milletler arasındaki münasebetlerde sulh halinin adı, mutad bir hal olması lâzım geldiği resmen ve umumen tasdik edilmesi üzerine kölelik ve câriyelik kalmamıştır; başlıca İslâm devleti ve İslâm hilâfetinin sahibi olan Osmanlı saltanatı 1885 de kulluğu ilân etmiştir.

Kur'andan evvelki semavî kitaplarda ve *bunların muahharen müşahede olunan — mâlûm suretlerdeki — metinlerinde* [yâni uğradıkları muhakkak ve müsbet olan tahriflerden sonraki metinlerinde] nev'i beşerin iptidadaki, asıldaki hürriyetini hatırlatan hiçbir söze tesadüf etmedik. Bil'âkis, Tevrat'ın «*Lâviler*» kitabında şu sözleri okuyoruz: «Ve kulların ve câriyelerin etrafınızda olan taifelerden olsun. Kulları ve câriyeleri onlardan satın alabilirsiniz. Hem dahi yanınızda misafir olan gariblerin evlâdından gerek onlardan gerek diyarınızda tevliid ettikleri ve yanınızda olan kabilelerinden kendi *mülkünüz* olmak üzere satın alabilirsiniz. Ve onlar *daima kulunuz* olup onları sizden sonra evlâdınıza *miras mülkü* olmak üzere terkedesiniz.» (XXV, 44-46). İncil'e gelince, kulluğu ilgaya ve izaleye muvaffak olamadı; papazların, büyük mansıblar, mertebeler, pâyeler ihraz etmiş bulunan kilise ricalinin, hattâ papaların bile bir çok esirleri vardı. [«Ticari münasebetler» bendinde (I, § 8) söylemiş olduğum gibi, 1179 da Latran «Concile» i bütün hıristiyan Garbi müslümanlarla alışverişten külliyen menetmişti. Almanya'nın Kostantiniyeye köleler gönderdiği, İtalyanların da satın aldıkları eşyanın bedelini insanla, hıristiyan esirlerle, ödedikleri bir devirde Papalık makamının şu yasağı hiç değilse garib bir memnuiyet değil miydi? 984 de Beranger'in elçisi Luitprand'ın Bizans imparatoruna takdim ettiği hediyeler arasında esirler de vardı; bunlardan dördünün «âzâsı» tamamıyla kesik idi; bu çeşid hadımlar çok kıymetliydiler. Bu kabilden esir ticareti Verdun şehrine ihtisas etmişti (Daru, *Histoire de la République de Venise*, 1815 tab'ı, c. I, s. 92). Aforoz edilen ve Avrupa'nın her tarafında tâkibata uğrayan Venedik'lıler malca küllî zarara duçar olarak batmakla kalmamışlardı, içlerinde katledilenler de olmuştü. «Bir çoğu esarete düştüler, ticaret eşyası gibi eşyadan mâdud oldular; bu hıristiyanları, Papa'nın bir emirnamesine istinaden, hıristiyanlar başka barbarlara sattılar.» (Daru, mezkûr eser, s. 484-485). Daha sonraları] en büyük hı-

ristiyan devletler, insanın hürriyetini ilân ettikleri, kendilerine medeniyeti neşretmek vazifesini tertib ve tevcih eyledikleri halde, onlar bile asırlarca müddet esir ticaretini terviç [hattâ bizzat icrâ] ettikleri ve kulluğu idame eyledikleri málúmdur. Büyük-Britanya, Birleşik-Amerika-Devletleri, İspanya, ilh... kulluğu ancak XIX uncu asırda ilga ettiler.

Üç asır içinde Afrika'dan üç milyon insan esir olarak çıkarıldı. Bu insan ticaretine, namus, şeref ve haysiyet hilâfı bir iş nazariyle bakılmıyordu. Bil'âkis hükümdarlar «abanoz» satan büyük tüccarı esâlet pâyeleri tevcihiyle zâdegân sınıfına sokuyorlar, bunlar bu minvâl üzere «asıl», «kişizâde» olunca «d'Hozier» de kayıtları ve şekilleri görülen ormanlara zenci başları derc ve resmettirip bununla aleni surette büyüklük taşıyorlar ve övünüyorlardı (37).

William Penn'in menşei olan memleketin bir şehri, Liverpool, bir vakit zenci esir ticaretinin en büyük merkezi olmakla mağtur ve müftehir olabilmıştır. Elli yıl müddetçe dahili mücadelelerden sonradır ki İngiltere, müstemlekelerinde esir ticaretini ve esareti lâğva; evlâdlarından birinin, Livingstone'un, dediği gibi, bu «kanyan yara» yı kurutup kapatmaya, muvaffak oldu. Bern Üniversitesinde âmme hukuku profesörü Hilty 1909 da şunu yazıyordu: «Ayrılık harbi'nden (38) evvelki zamanda, bizdeki (yâni İsviçre'deki) bütün iplik fabrikatörlerinin dediklerini hatırlıyorum: Amerika'da esaret olmamış olsa mahvolacaklarını söylüyorlardı. Bâle'in ve Appenzell'in hıristiyan gazetelerinde esirler lehine bir söz görülmüyor, misyonerler de sükût ediyorlardı...» (Meselâ vaktiyle Terre-Neuve'de vaki olduğu gibi) dünyanın bir bucağında, ücra bir köşesinde, varsın işçilerin kökü kırılsın, yahud (meselâ 1908 de isyan eden efkârı umumiyenin öldürdüğü Kongo Müstakil Devleti'nde vaki olduğu gibi) esirler meşakkatli işler görmeğe mecbur tutulsun, Avrupa'da halk bu halleri kayıdsızlıkla telâkki eder, elverir ki menfaatlerine dokunmasın, yâni san'atlerinin işlemesi için muhtaç olduğu iptidâi maddeler ve yabancı iklimlerde yetişen gıdâi mahsuller getirilsin, bol ve ucuz eline geçsin: emeli buna münhasırdır, bu eşyanın ve gıdanın nasıl istihsâl ve ithâl olunduğu onun umurunda

(37) *Armorial général de la France ou Registre de la noblesse de France* (1736-1768), œuvre de Louis Pierre d'Hozier, généalogiste français. — Bu fıkra M. Pierre Mille'in bir makalesinden istihrac olunmuştur.

(38) [*War of Secession*. Zenci esaretinin lâğvını isteyen Şimâl memleketleriyle bunun idamesini ve ibkasını iltizam eden Cenublular arasında çıkan ihtilâfın müncer olduğu ayrılıkla savaşa (1860-1865) bu ad verilmiştir.]

değildir. 1817 de Küba'da 194.000 esir vardı (Edouard La Cou-
lage'ın ifadesine göre); bunların sayısı 1875 de 350.000 e bâliğ ol-
muştur. 1859 da Holanda Guyane'ında hâlâ külliyyetli esir vardı:
memleketin nüfusu 53.000 kişiden ibaret olduğu halde bunların
36.963 ü kul idi. Bugün bile bazı devletler vardır ki Milletler Cemi-
yeti'nin müsavatperver, halâskâr, medenileştirici, geri kalmış ka-
vimlerin vasisi olan bu Cemiyetin, âzâsından oldukları halde mem-
leketlerinde esaret ve esir ticareti mevcut ve caridir... Esasen adı
kölelik ve câriyelik suretindeki kulluk (esclavage) medhûl ve mah-
kûm olup, mahkûmiyet alâmetiyle damgalanıp, bu yoldaki esirlerin
yerlerine *demirbaş köleler*, yâni toprağa bağlı, çiftliğin demirbaş eş-
yasından imişler gibi onunla birlikte satılan «serf» ler, kaim oldu-
lar: «esclavage» «servage» a tahavvül etti. «Mortailable» (39) lar,
«mainmortable» (40) lar, «serf de la glèbe» (41) ler, ilh... hakikati
halde kuldurlar, esir (esciave) dirler. Filvaki, Orta-Çağ «serf» i ile
«esclave» in hal ve vaziyetleri arasındaki fark pek azdı: «serf»
toprağa merbut olduğu halde «esclave» araziye bağlı değildi. Fakat
«serf» e hemen hemen eşya makulesinden bir şey nazariyle bakılı-
yordu. Fâtih Guillaume meşhur «Doomsday-book» unda, yâni fet-
hettiği İngiltere memleketlerinde fetih zamanında mevcut olan tı-
mar ve zeamet ve arazi ve emlâkin — kırala, senyörlere (derebeyi-
lerine), piskoposlara ve manastırlara âid bil'umum emlâkin — mik-
tarını ve kıymetlerini mübeyyin olarak tertib ettirdiği mufassal def-
terde, her mâlikâne «serf» lerinin tafsilli kayıtları yanında domuz-
lar, dişi koyunlar, sığırlar, ilh... dahi mukayyetti. Orta-Çağ'ın husu-
siyle ilk asırlarında «colon» (kolon) lar (42) veya «serf» ler tama-
miyle ehli hayvanlara temsil edildiler; arazi ile birlikte, hattâ ba-
zan ayrı olarak, satılırlar veya terkolunurlardı (43).

Assises de Jérusalem ünvanlı feodalite kanunnamesinin muh-
telif (ezcümle 151 inci, 197 inci, 203 üncü) maddeleri «serf» lere
edilen muameledeki lâubâliliğin, mübalâtsizliğin derecesini tam sıh-
hat üzere gösterir. XIII üncü asırda yazılan *Beaumanoir Kanunna-*

(39) Vaktiyle, Avrupa'da, varislerine hiç bir şey bırakamayan, mâlik
oldukları şeyler tâbi buldukları derebeyilerine intikal eden şahıslar.

(40) Toprağa merbut olan ve malında tasarrufa salâhiyeti olmayan
demirbaş köle.

(41) Toprağa bağlı demirbaş köle.

(42) Feodalite devrinde, bir derebeyine âid arazide kendi hesabına iş-
leyen hür çiftci.

(43) Cibrario, *Economie politique du Moyen Age*.

mesi'nde de, «serf» lerin mutasarrıf oldukları biçümle eşyayı zabta, kendilerini hapse efendilerinin hakları olup, efendilerin bu muameleleri diledikleri veçhile, keyiflerine göre, ister haksız, ister haklı olarak, Allahdan başkasına hesap vermeğe mecbur olmaksızın, icraya salâhiyetleri olduğu beyan olunmuştur (44). Fransa'da demirbaş kölelik Büyük İhtilâl'e kadar devam etti. Fakat başka memleketlerde, ezcümle Rusya'da, asrımıza kadar baka buldu. Hattâ İngiliz kadını XIX uncu asırda bile kocasının esiri, memlûkesi, câriyesi, emvâlinden bir mâli, eşyasından bir şeyi, gibi olup, kocası dilerse onu, *mer'î bulunan kanunların kendisine verdiği hakka istinad ederek*, alenen satabilirdi (45). Hattâ, içinde yaşamakta olduğumuz zamanda bile, medeniyetin yüksek derecelerine varmış ve asırlardan beri âmme hürriyetine kavuşmuş bulunan bazı memleketlerde hiç değilse zâhiren, hükümleri, maksada uygun hale getirilmek için meharetle te'vil olunan, yanlış tefsir edilen, kanunlara uydurulmuş şekiller sayesinde kulluk cereyan etmektedir.

§ 4. — Casuslar.

İslâm hukukunda, casusluk yapmış olmakla maznun bir şahıs tutulacak olursa, bu fiilden dolayı cezası dinine, yaşına ve itirafının keyfiyetine göre ihtilâf eder. Eğer müslümansa ve suçunu tâyian, kendi isteğiyle, itiraf ederse, te'dibî bir mücazatla iktifa olunur, idamı yoluna gidilmez; zira, zâhir hale nazaran ve hilâfını müsbit delilin fıkdanına binaen, casusluğu dinsizlik, imânsızlık sebebi ve sevkiyle değil, tamahkârlık sâikiyle işlemiş olduğuna hükmedilir: müslümanın sözü, dediğim gibi, hilâfı sâbit olmadıkça, lehine tefsir olunur. Bu kaide Muhammed'in bir hâdisede vaki olan muamelesi emsâl tutularak konulmuştur; Peygamber, henüz müşrik bulunan Kureyşî'lere mes'uliyeti mucib bir mektub yazmış olan bir

(44) Beaumanoir (éd. Beugnot), chap. XLV, t. II, p. 233.

(45) Londra'da çıkan *Times* gazetesinin 31 Birincikânun 1823 tarihli nüshasında *vukuat-ı cariye (current item)* den bir vak'a gibi âdi hâdiselerden bâhis fıkralar arasında münderic şu garib havadis mevcuttur: «Geçen cumartesi günü Feake adlı bir adam, karısını, boynunda bir ip takılı olduğu halde, Essex [Kontluğu dahilinde] de Chipping Ongar pazarına getirip satılığa arz etmiştir. Az vakit sonra, kadını, High Ongar'lı demirci bir delikanlı 10 siline satın almıştır. Kadın şahsan hiç de hoş gitmez değildi ve takriben yirmi beş yaşında görünüyordu. Pazarda belediye tahsildarı, filhal, satınalıcıdan, pazarda satılan canlı çiftlik hayvanlarının beheri için alınması öteden beri mutad olan bir «penny» ihtisabiyeyi isteyip almıştır!»

müslümanı bu hareketinden dolayı affetmiştir (46). Casus bir zimmi, yâni gayri müslim tebeadan bir şahıs, olmak, o da tâyian, kendi isteği ile, suçunu itiraf etmek takdirinde, müslümana temsil edilir, ona da aynı ceza tatbik olunur. Fakat eğer tutulan, erkek veya kadın, casus, islâm mülkünde bulunan bir ecnebi ise, idam cezasına çarptırılır, zira işlediği hiyanet, dâr-i-islâmda ikametini için kendisine verilmiş olan emânın iptalini mucib olur. Eğer casusluk bülûğ haddine ermemiş bir kimse tarafından vaki olmuşsa, onun esir edilmesiyle iktifa olunur, zira şeriat nazarında mes'uliyetin terettüb ettiği yaşa henüz girmemiştir. Eğer casus cürmünü itiraf etmezse, meselâ üstünde bulunmuş ve ithamına sebep tutulmuş olan mektubu yolu üzerinde görmesiyle merak ederek almış olduğunu söyleyerek zimmetinin tevbisine çalışır, suçsuzluğunu iddia eder ise, kendisine senad olunan töhmeti red ve def için serdettiği iddianın hilâfı sâbit olmadıkça, katli câiz değildir. Dayakla, pranga ile, hapisle tehdid üzerine vaki itirafı hâkim indinde muteber olmayıp, töhmetin tâyian itirafla veya iki kişinin şahadetleriyle sübûtu matlubdur. Bu babda gerek zimmilerin gerek yabancıların şahadetleri seyyanen, tercihsiz, makbûldür (47).

§ 5. — *Muhasara. Mermiler. Su yollarının, ilh. tahribi ve suyun mecrasının tahvili, ilh. — Zehir istimali. — Gece taarruzu; baskın; pusu.*

Bir düşman mevkiini *muhasara* eden kumandanın bu mevkie karşı ok, taş ve emsali mermiler atmağa mahsus mencenikler ve bâlistler tertib ve rekzetmesi câizdir (Maverdi, IV, 92). Bu ifadenin izahı ve şerhi sadedinde deniliyor (*Hidâye*, f. 121; *Redd-ül Muhtâr*, II, 308) ki: «Zamanımızda bunlar istimalden sâkittir, zira topun icadından beri faydasız olmuşlardır.»

(46) Peygamber Mekke'ye karşı harekete hazırlanırken istihzarata müteallik her şey gizli tutulmuştu. Fakat Hâtib, Kureysi haberdar etmek isteyerek bir kadını bir mektubla Mekke'ye göndermişti. Peygamber bundan mâlûmat alıp tâkibe gönderdiği adamlar kadını yolda tutarak geri çevirmişler, mektubu ele geçirmişlerdi. Hâtib, cürmünü itiraf ve afvini rica etti. Peygamber affetti, çünkü Hâtib, Bedir mücahidlerindendi. Cürüm şeriki de affolundu (*Buhârî*).

(47) Şununla mukayese ediniz: «Suçunu işlerken tutulan casusa muhakeme edilmeden ceza verilmeyecektir.» (1907 de La Haye'de tertib ve imza olunan mukayelelerden dördüncüsünün 30 uncu maddesi). Şu esere de bakınız: *Code de justice militaire français*, art. 63, 64, 206, 207.

Muhasır yeni zamanlarda icad olunan *mermileri* kullanılabilir; maamafih bunları istimal hususunda insaniyet muktezası hilâfına hareket etmemelidir. Harbi insaniyet muktezasına uygun bir hale ilkin getiren, İslâm olmuştur (48): bitaraf, bigaraz müelliflerin hepsi bunu tasdikte müttehiddirler; esasen bu keyfiyet gereği gibi sübut bulmuş tarihi bir hakikattir.

Muhasaranın müddetini kısaltmak matlub ve harben zaruret olunca, kumandan *su yollarını tahrib, su mecnalarını tahvil etmeğe, yahut mahsur mevkie cari suları kesmeğe* me'zundur (49).

Amma *zehir istimâli* kat'iyyen memnudur. Halife Ebu Bekir seferber ordulara tâlimatında (50), düşmana zehirle değil, yiğitlikle, secaatle galebe çalınmasını tavsiye etmiştir (51). Demek oluyor ki islâmiyet nazarında zehir harbde kullanılması câiz olmayan vasıtalandır. *Hidâye*, harbde memnu olan şeyler arasında çeşmelerin ve pınarların zehirlenmesini zikreder.

Geceleyin taarruz ile *pusu* harbin sevk ve idaresinde tecviz olunan vasıtalar makulesine dahildir. Ancak bunlarda da, meşru olan hud'a ile kat'iyyen memnu olan hıyanet temyiz olunmalıdır; islâm bu hususta sıdık ve ihlâs ile hareketi tavsiye, hattâ emreder.

[*Baskına* gelince, ilk zamanlarda müslümanlar, mukabele bilmiş yollu âni taarruzlarda bulunmuşlarsa da, müslümanlık bilâhare bu kabil taarruzları menetmiştir] (52).

(48) «Sizinle dövüşenlerle Allah yolunda dövüşün, *haddi aşmayın, adâlet, insaf ve hakkaniyet hududunu aşıp zâlimliğe düşmeyin, muhakkak ki haddi aşanları Allah sevmez.*» (Bakara sûresi II, âyet 190).

(49) Maverdi, mezkûr eser, IV, 92. — Ahiren, Fâs'da «yatışdırmak, sulh ve müsalemeti tesis ve taktır etmek» için çok defa bu çareye tevessül edilmiştir. Mütakarib ateşler, kuyulara tevcih ve teksif ile atılan mermiler burarlardan su almayı imkân haricinde bırakıyordu.

(50) II nci kısmın I inci faslının 2 nci bendine (§ 2) bakınız.

(51) Viardot, mezkûr eser, I, 84. — Şunlarla mukayese ediniz: «Zehir kullanmak memnudur.» (1907 tarihli La Haye Nizamnamesi, madde 23).

(52) [Arabistanda yaşayan kabîleler iki kısma ayrılırlar: 1) muayyen bir yerde devamlı olarak oturanlar; 2) bir yerden bir yere giderek yiyecek, otlak ve su arayan bedevî Arablar, ki müvakkat bir zaman için bir vâhada otururlar, daha iyi bir yer bulunca hemen oraya giderlerdi. Yağma ile yaşayan ve her türlü şekavette bulunan kabîleler bunlardı. Bunların te'dibleri çok müşküldü, çünkü bunlar aleyhlerinde bir hareket vukuunu hisseder etmez dağlara kaçarlar, cezadan kurtulurlardı. Onun için bunlara karşı harekâtı gayet gizli tutmak, bu suretle onları lâyıkiyle te'dib etmek icab ederdi. Siret muhar-

§ 6. — *Düşman emvâlinin tahribi veya imhası.*

Esas itibariyle, islâm şeriatı, gerek sulh gerek harb halinde, her türlü mal itlâfını nehyeder (53).

Yalnız, muhasematın cereyanı esnasında, zarureti harbiye hâsıl olmak takdirinde, bu esastan inhirafı istisna tecviz olunur; bu takdirde, binaları yıkmak, ağaçları kesmek, ilh., câiz fiillerden olur.

Harb zamanında, düşman kâfirlerin mallarının itlâfına cevazı mutazammın içtihadın mesnedi Haşr (LIX) sûresinin 5 inci âyeti (54) dir, ki Muhammed'le akdettikleri misakı hâince bozmuş ve ahvâlin ilcasiyle çabuk itaat altına alınmaları lâzımgelmiş olan Beni Nadir adlı yahudî kabilesine karşı Peygamberin açtığı sefer (55) dolayısıyla nâzil olmuştur.

§ 7. — *Hud'a ve hıyanet.*

Başka medeni kavimlerde âdet olarak kullanılmakta olan hud'a, yazılı veya teamüli islâm hukukunda da harb vasıtalarından biridir. Muhammed: «Harb, hud'adır.» demiştir. Ancak islâm şeriatinde kizb-i-mahz, salt yalandan ibaret, olan bir söz, hud'a sayılamaz (56). Mekir, hıyanet ekiden memnudur: «Allah hainleri sevmez.» (Kurân, Enfâl sûresi VIII, âyet 59). Binaenaleyh, her müslüman hıyanetten ve hıyanete mümâsil veya temsili kaabil olan bilcümle ef'âlden kemal derecesinde ihtiraz ile çekinmelidir (57). Kortuba'nın büyük

rirleri bir çok seriyelerin sebeplerini izah ederlerken Peygamberin askerlerini geceleyin yola çıkardığını, bunların geceleyin düşmanları yakaladıklarını haber verirler. Geceleyin çıkan bu kuvvetlerden biri haydudları yakalar ve onların bütün mallarını alıp getirirdi. Bundan dolayı Garbli muharrirler İslâmiyetin ânî baskınlara ve baskınlarla düşmana âid malların ele geçirilmesine müsaade verdiğini söylerler. Bir de, İslâmiyetten evvel Arabistanda harb yağmacılıktan, hunharlıktan, vahşetten, yıkıcılıktan ibaretti. İlk zamanlarda Müslümanlar da mukabele bilmisil yollu ânî taarruzlarda bulunmuşlarsa da Müslümanlık bilâhare böyle taarruzları menetmiştir. Eğer bu memnuiyet tâ ibtidada tatbik olunmuş olsa Müslümanlar en müdhiş zararlara uğrarlar, düşmanların ânî baskınlariyle mahvolurlardı.]

(53) *Redd-ül-Muhtar*, III, 308.

(54) «Hurma ağaçlarından her ne kesdiniz, veya bu ağaçlardan kökleri üzerinde durur ne bıraktınızsa, hep Allahın izniyledir ve Allahın fâsıkları rüsva etmesi içindir.»

(55) Kısım I, § 9.

(56) *Siyer*, I, 59. — Peygamber teklifsizce konuşmalarında ve lâtife yollu sözlerinde bile hiç bir vakit hakikat hilâfı bir söz söylememiştir.

(57) *Siyer*, I, 109.

camiiinde verdiği derslerde, âlim Ebu Bekir el-Râzi yukarıda beyan olunan esası şu veçhile tefsir ve şerh etmiştir: «Peygamber: «Harb hud'adır.» demiştir. Babalarımızın mübarek teşebbüslerinde, fakat sıdık ve ihlâsdan ayrılmaksızın — zira savaşta hile dâima câiz ise de hıyanet dâima lânete müstahaktır — kullandıkları harb hud'alarını evlâdlarımıza hatırlatmak isterim.» Râzi bu sadedde, Afrika fetholunduğu zaman Zübeyr'in menakıbını tezkir ediyordu. Arablar Abdullah bin Sa'd'ın, Rumlar da Trablus valisi Grégoire'in kumandası altında idiler. Grégoire, her kim Abdullah'ı öldürecek olursa, ona, güzelliğiyle meşhur kızı ile yüz bin altın vermeği vâdetmişti. Bu keyfiyet Abdullah'ı korkutmakta ve çadırında durgun tutmakta idi. Zübeyr ona dedi ki: «Kâfirler pek de yiğitçe, merdçe olmayan bir çareye baş vurdular; sen de onlara karşı aynı tedbire tevessül ederek, her kim Grégoire'ı öldürecek olursa ona Grégoire'ın kızı ile yüz bin altın vereceğini ilân et.» Böylece ilân vaki olmakla, bu sefer korkudan Grégoire titremeğe başlamış ve cereyan eden büyük muharebe neticesinde Grégoire ordusunun inhizamı tamamlanmış idi (58). Dinleyiciler arasında bulunan bir ihtiyar ayağa kalkarak dedi ki: «Cengâverlerimizin kılıçları Allah'ın Kitabının muhtevi olduğu kudsi sözlere yol açıp Şarkın nurunu Garba getirdiği zamanlarda isevi Tadmîr (Got kavminden Kont Théodomir)'in yaptığı bir hud'a gibi hile az görülür. Kral Rodérik gibi mağlûb edilmiş, akrabası, taallûkatı, ve adamları tarafından terkolunmuş olan Tadmîr,

(58) *Viardot*, mezkûr eser, II, 329. — Bu kıssanın alt tarafı da, Müslümanların «cihad» dedikleri «mukaddes» harbde takib ettikleri maksadı izaha medar olan bir misali ihtiva etmek cihetiyle, meraklıdır ve dikkatle okunmaklığa lâyıktır: «... Zübeyr askere hücum emrini verdi; derhal Arab ordugâhından bir yiğit cengâverler seylâbesi boşandı; Rumların ve Afrikalıların uzun hatları Müslümanların yeni atlı bölükleri tarafından basıldı, devrilip yıkıldı... Vali, Zübeyrin darbesiyle düşüp öldü; kızı da, öc almak veya ölmek emeliyle, dolaşıp dururken düşmanın eline düştü... Grégoire'ı öldürene mükâfat olarak verilmesi vâdedilen güzel kızı almağa istihkak kesb eden cengâverin meydana çıkıp hakkını istemesi bekleniyordu. Kızı istemek üzere kimse zuhur etmediğinden, Grégoire'ı itlâf eden şahsın da savaşta telef olduğuna zehab edildi; fakat valinin kızının Zübeyr'i görünce feryadı ve figanı ve gözyaşları bu şeci' askerinin cesaretini ve tevazuunu meydana çıkardı. Bedbaht esir kızı Zübeyr'e verdiler; Zübeyr kızı isteksiz kabul etti, halayıkları arasına kattı, ve bunu yapmakla ona lûtfetmiş oldu; bu suretle davranışı izahen, kılıcını dini uğrunda hizmete vakfettiğini ve bir fanî kızın güzelliklerinden ve bir geçici ömrün mâl ve menâlinde çok üstün bir mükâfat elde etmek için çalıştığını sâkin bir tavırla söyledi.» (Gibbon, mezkûr eser, II, 477).

Horihuela'nın surları içine kapanmış, Abd-ül-Aziz'in süvarilerinin atlarının ayaklarından ovada çıkan tozu görmekte bulunmuş idi. Elinde kalan son mevkiin siperlerini müdafaa edecek erleri artık yanında kalmamış olduğundan, yaşlı ve genç kadınları ve kızları, askere benzetmek, erkek kılığına sokmak üzere, uzun saçlarını dudaklarının ve çenelerinin üzerine çaprazvari tesbit ederek, sıraladıktan sonra, sulh yahut harb teklif eden bir kumandan tavrıyla meydana çıkıp, kurtulma için vereceği fidyeyi kararlaştırıp tesviye edecek yerde bir ittifak muahedesi yapmıştı. Musa'nın âlicenab oğlu, nasraninin zekâsını takdir ve kendisine, hâlâ Tadmîr'in ismine izafetle yad edilen o havalinin (Mürsiye vilâyeti) valiliğini tevcih etti (59). Tarih, bize Osmanlı devletinin başlangıçtaki ahvalini hikâye ederken dikkat nazarını davet eder bir hile ile ona karşı imâl edilen hileyi bildirir, ki bu hilelerin hainlikten ibaret olan birincisi onu yapan Rum beyinin (tekfür) aleyhine dönmüştür, mukabil tedbir olmak, bununla beraber hıyanetin fâilini cezalandırmak üzere tertib edilen ikincisi Osman'ın kurduğu devletin çabuk büyümesine medar olmuştur: «Yeni beyin ikbâli komşularına, hattâ müttefiki olan Belokoma (Bilecik) senyörüne şüphe ve emniyetsizlik hisleri verdiği için, bu tekfür Osman aleyhine gizlice tertib olunan bir ittifaka girdi; onu öldürüp kurtulmak üzere düğününe davet etti. Keyfiyet Osman'a [Harman-Kaya beyi] Köse Mihal tarafından haber verilince, Osman tertib olunan sükasda vukufunu gizleyip [yaylıya çıkarırken emaneten] müttefikinin hisarına bıraktığı kıymetli şeylerini mutad üzere ona, fakat bu sefer kocakarı kılığına konulmuş kırk adamıyla, gönderdi. Bu dilâverler vasıtasıyla hisarı ele geçirdikten sonra, düğün alayını önleyip, hâini öldürdü; gelini, (bilâhare Şehzade Orhan'a zevce olan) güzel Nilüfer'i, alıp kaçırdı... ; bunları yaptıktan sonra da, Osman, sükas müretteplerinden Yar-Hisar ve İnegöl tekfurlarının hisarlarına hücum etti (60).

§ 8. — Harb kaçağı.

Harp kaçağı mefhumu Yeni Zamanlarda peyda olmuştur. Groot'un bu baptaki ifadesinden ve mütalâalarından (61) anlaşılıyor ki XVII nci asrın başlangıcında harb kaçağına dâir kaideler henüz

(59) Viardot, II, 329.

(60) Lavallée, *Histoire de l'Empire Ottoman*, s. 127.

(61) *De Jure Belli ac Pacis*, lu. III, chap. I, 5.

iptidai bir halde imiş ve muhasaraya müteallik kaidelerden pek de temyiz olunmazmış. XVII nci asrın son yarısında, bu temyizin daha vazih surette yapıldığına delâlet eden mühim eserler görülmüştür. XVIII inci asırda ganâim mahkemelerinden sadir olan hükümler harb kaçağı mefhumuna kanunî bir şekil vermiştir (62). Zamanımızda târif olunduğu suretteki harb kaçağı, — mâlûm olduğu üzere VII nci asrın ilk yarısında teşekküle başlayan — islâm hukukunda melhuz ve mübeyyen olmadığı şu tafsilden anlaşılır. Bununla beraber, *Siyer*'de bir bab vardır (63) ki, harb kaçağı maddesine doğrudan doğruya değilse de bir vesile ile müteallik görülmüştür ve bundan dolayı muhtevasının telhisen naklinde faide mülâhaza olunmuştur. *Müslümanlar tarafından dâr-ül-harbe* (yani müslümanlarla musalih ve muahid olmayan gayrimüslimlerin ve hassaten müşriklerin diyarına) *sevk ve ithal olunmak üzere memleketten çıkarılacak eşyadan hangi emtianın zikri geçen diyara nakli câiz ve hangisinin gayricâiz olduğunu* beyan eden mezkûr babda müellif evvelâ şu esası koymaktadır: Müslümanların harbiler diyarına, onlara faydalı olabilecek ve binnetice Allahın gayriye ibadetlerinde kendilerine kuvvet ve devam ve ikdam için kudret verebilecek eşyanın götürülmesi maslahata muvafık değildir. Buna mebni, müellif diyor ki: Binaenaleyh, bir müslüman dâr-ül-harbe silâh, yiyeceğe tahvil olunabilecek olanlar müstesna olmak üzere (zira mekûlât dâima memnuiyetten istisna edilir) binek yahut yük hayvanları göndermeğe teşebbüs edecek olanlar bundan menolunmak icab eder. «Silâh» tâbiri, alel'âde, savaşta kullanılan âletlerle bunların bilcümle teferruatını ifade eder. Genç esirlerin, yâni kölelerin, ihracı düşman ordusu efradının çoğalmasına hizmet edebileceği cihetle, bu dahi memnu olmalıdır. İhracı memnu maddeler arasında başka şeyler de mezkûrdur: Bakır, tunc, kurşun, kalay ve emsali madeniyat; fakat bunların memnuiyeti şarta bağlıdır (bu söz, 1909 senesinde Londra'da akdolunan Bahri Konferansta tertib olunan Beyanname-deki meşrut harb kaçağı sözünü hatırlatıyor). Bu eşyanın dâr-ül-harbe ihracı bu diyarda silâhların mezkûr eşyadan yapılmaları mutad olmak takdirinde memnudur. Memnuiyet, mızrak, yay ve sairenin imâlinde fer'an müstamel bilcümle eşyaya, kezâlik tüyleri okların donatılmasında kullanılan kuşlara şâmilidir.

(62) T. J. Lavrence, *The Principles of International Law*, éd. 1830, p. 705.

(63) Cild I, s. 128 ve alt tarafı.

Üçüncü fasıl

İstilâ, bir memleketi zapt ederek tasarruf altına alış ve bunun neticeleri

§ 1. İstilâ edilen yahud fetholunan memleketin ahalisinin şahıslarına ve mallarına muamelenin keyfiyeti. — § 2. Ganimet ve yağma.

§ 1. — *İstilâ edilen yahut fetholunan memleketin ahalisinin şahıslarına ve mallarına muamelenin keyfiyeti.*

İslâmın bir memleketi fethetmesi bir sâhayı açış, bir meydana yayılıştır, ki bunun evvelen, aslen, sebebi ve illet-i-gâiyesi salt Kelimetullahı ilâ etmek, âli kılmak, dini, hak dinini neşretmektir; başka tâbirle söyleyelim: İslâmın memleketler fethetmekle matmahı, gözünü diktiği şey, insanları birleştirmek ve ahlâklarını tehzib, islâh etmekten ibarettir (1). Bu işhar, bu propağanda, iknâ' vasıtasıyla icra olunur (2); vicdanî kanaati meşkûk olan bir kimse islâmiyete kabul olunmaz, zira islâmda ikrah merduddur (3). İslâmiyetin zayıflar ve mazlûmlar dini olmuş olduğu itiraz ve inkâr kabul etmez bir hakikattir (4); hal böyle iken islâmın kendisi, zalim olamazdı. Buna binaen, müslümanlar «dünyada görülüş bütün fâtihterin en yumuşakları ve merhametlileri» olmuşlardır (5). Dini ve medenî muamelelerde gösterdikleri müsamahakârlıkça İmparatorluk devrindeki Romalıları taklid etmişlerdir, fakat Cümhuriyet devrindeki Romalıları taklid edip te askerî taşkınlıklar irtikâb etmemiş, hadden aşırı fiiller işlememişlerdir (6)». Dini müsamaha-

(1) Şuraya bakınız: kısım II, fasıl I, § 1.

(2) Şuraya bakınız: kısım II, fasıl I, § 1. — «Başka yerlerde olduğu gibi orada (Hindistanda) da mühtediler cebir ile değil iknâ' yoluyla ihtidâ etmişlerdir.» (Gibbon, mezkûr eser, II, 491). — Şuraya da bakınız: kısım II, fasıl I, § 3.

(3) «Dinde zorlamak yoktur. Doğru yol eğri yoldan ayrılmıştır. (Bu sözle, Müslümanlardan müşrik kalan çocuklarını Müslüman olmağa icbar etmek isteyenlere hitab olunuyordu.) Kim ki Tâguta inanmaz ve Allaha iman ederse hiç bir vakit kopmasına imkân bulunmayan en sağlam kulpa sarılmış olur. Allah işitici ve bilicidir.» (Bakara sûresi II, âyet 256).

(4) Viardot, mezkûr eser, I, 64.

(5) Voltaire, *Essai sur les mœurs...* ilh., ch. XXVII.

(6) Viardot, mezkûr eser, II, 20.

kârlık hususunda müslümanlara yalnız Quaker'ler kıyas olunabilir (7).

Mekke'nin fethinde Muhammed'in askerleri, Mekke'liler tarafından nasıl ve ne derecelerde tahkir ve tezlil edilmiş olduklarını hatırlayıp (8) onların katli için pek istekliydi; şiddetli, ateşli arzularını emir almadan önce tatmin etmek istiyorlardı. Muhammed ise insanı intikam almağa teşvik ve tahris eden şu dinî taassubun sevkine tâbi olmağa ve bu veçhile askerlerinin ihtiraslarını tatmin etmeğe bedel, mağlûblara suçlarını bağışladı, hattâ kurban edilmeğe namzed görülen adamları affetmekle merhamet ve şefkatini izhar etti. Kureyş reisleri ayaklarına kapandılar. Onlara dedi ki: «Kendisine hakaretle ve insafsızca muamele ettiğiniz adamdan ne bekleyebilirsiniz?» Cevablarında, onun ulüvvücenabına güvendiklerini söylemeleri üzerine Peygamber: «Me'mûlünüz boş yere değildir; haydi gidin: hayatınız emniyet altındadır, serbestsiniz.» dedi (9).

Muhammed, henüz doğmuş bulunan islâm devletinin topraklarının bütün çevresinde külliyetli ve kuvvetli ordular yığmakta olan ve zaten elçisinin katlinden mes'ûl tutulan Roma'lılara resmen harb ilân etmişti. Bu sefer esnasında Peygamber Fûrat nehrinden Kızıl Denizin şimalen muntehasında kâin Aila şehrine (10) kadar olan yerlerdeki kabileler ve şehirler halkından biat kabul etti. Hıristiyan tebaasına can ve mal emniyeti, ticaret hürriyeti ve dinî müsamaha bahş ve vâdetti (10*). Şam'da, yetmiş gün süren bir muhasaradan sonra, papazların ve halkın meb'usları, ki yüz kişiden mürekkep bir hey'et teşkil ediyorlardı, gece yarısına doğru, «hıristiyanlar hakkında hilim ve lütuf ve keremle muamele eder olduğundan sitâyiş lisanıyla bahsedildiğini işittikleri müslüman ordusu başkumandanı,

(7) Thomas Paine, *Age of Reason* adlı eserinde (Boston, 1874, kısım II, s. 191): «The only sect that has not persecuted are the Quakers.» (Mezhebdaşlarından başkalarına husumetle eza ve cefa etmemiş, yalnız Kuekerler mezhebi sâlikleridir) der.

(8) Mekkeli mühtediler tahammül olunmaz mertebelerde tazyiklere, eziyetlere uğrayıp, nihayet yurdlarını terke mecbur olarak, bir kısmı Medineye, bir kısmı da Habeşistana hicret etmişlerdi. Muhammedin ve ilk Müslümanların Mekkelilerden, bilhassa Kureyş'ten gördükleri adâvetin elim tezahürleri hakkında şurada tafsilât vermiştim: kısım II, fasıl I, § 2.

(9) Gibbon, mezkûr eser, II, 421.

(10) [Aile, Akabe körfezine yakın bir yerde kâindir. — Peygamber Tebük'te bulunduğu esnada, Hıristiyan kabilelerin reisleri kendisine mülâki olarak, cizye itasını kabul ve taahhüd etmişlerdi.]

(10*) Gibbon, mezkûr eser, II, 424.

ki, yüksek seciyesi en mütemeddin ve mazbut asra ve dünyanın en münevver milletlerine şeref verecek derecede idi» (11), onun çadırına geldiler. Başkumandan kilise ve ahali vekillerini nezaketle kabul etti. Murahhaslar dönüşlerinde şehre bir mukavelename getirdiler; bunda Ebu Ubeyde, bilcümle muhasamatın terk olunacağını; Şam ahalisinin, eşyalarından alıp götürebileceklerini alarak çekilip gitmek hususunda serbest olacaklarını; halifeye haracgüzar olan reyanın arazilerinde ve evlerinde tasarruf hakları ibka olunacağını (12) ve kendilerine yedi kilise bırakılacağını (13) beyan ediyordu.

(11) Sédillot, mezkûr eser, s. 139.

(12) [Şehirde kalanların dinî âyinlerini icrada serbest oldukları ilân olundu. Şehirden çıkıp gidenler, ki ekalliyet idiler, yollarda uğrayabilecekleri eşkıya taarruzunu defetmek vesair tehlikelere karşı kendilerini müdafaa eyleyebilmek üzere ellerine kâfi miktarda silâh verilmişti.]

(13) «Hemen dâima Hıristiyanlar camileri yıkıp yerlerine tuz ekerler; bazan da Müslüman ibadethanelerini ahıra çevirirler.» (Nys, *Le droit des gens dans les rapports des Arabes et des Byzantins, Revue de droit international et de législation comparée*, cild 26, 1894, s. 461 ve alt tarafı.) Müslümanlar kiliseleri camiye tahvil ederlerdi. Hıristiyanlarla Müslümanlar kiliseleri paylaşılırdı. Hıristiyanlar kiliselerden kendilerine yetiyecek kadarını alıkoyup kalanı Müslümanlara terk ederlerdi, zira Müslümanlar cemaatle namaz kılabilmek için bu yerlere âcilen mühtacdılar. — Altıncı Haçlılar seferinde ordunun başı olan II nci Frederik, Filistine geldiği zaman Sultan Melek onun hediyelerini kabul etti ve ona —Müslümanların bunca gayret sarf ederek ve bunca kan dökülerek edinmiş oldukları— Kudüs şehrini terk etmekle (1228) bir dilnüvazlık, bir kerem ve inayet eseri gösterdi. Sultan Melek şehirde yalnız bir camii Müslümanlar için alıkoymuştu; Müslümanlara bu bir tek ibadethanenin bile terk olunmuş olması keyfiyetinden dolayı Almanya imparatoru Papalık tarafından lânetlere mazhar oldu. (Sédillot, mezkûr eser, s. 288). — Her ne kadar Osmanlı padişahları fethettikleri yerlerin bazısında birkaç manastırın tahsis olunmuş buldukları istimal cihetini değiştirmişlerse de bunların manastırlıktan çıkarılmalarından maksad, gurebanın meccanen ibadetlerine mahsus misafirhanelere yahud çarşı hamamlarına tahvilolunmaları idi, çünkü bu kabîl müesseseler manastırların kâin oldukları yerlerde bulunmayıp, halbuki manastırlar sayısızdı ve şuur ve vukufu, hulûsla ve samimiyetle ödenir dinî vazifelere edâ mahalleri olmaktan ziyade bir sürü tenbel ve pis adamlara sığınak oluyorlardı. Hammer der (mezkûr eser, c. II, s. 279) ki: «Kaderin şu acib cilvesine bakın: eski Therma (ılıca) binalarına kaplamalık, örtülük etmiş olan mermer levhalar Edirne ve Selânikteki çarşı hamamlarının inşasında kullanılmıştır.» Zâhir hale göre, orta-çağ'da Garblılar temizlik hakkında hiç bir fikre sahib değillermiş. «Arablar İspanyollar hakkında derler ki: Bu adamlar yiğitlikçe kemal sahibi ve mahrumiyetlere tahammülce de sabırlı ve sebatlı insanlar, amma... yıkanmıyorlar, hattâ elbiselerini bile yıkamayıp ancak parça parça olarak sırtlarından dökülüp düşmeğe başlayınca üstlerinden çıkarıyorlar...» (Joséfe Condé, *Histoire de la dominacion de los Arabes en Espana*, parto I, cap. 18). — Şuraya da bakınız: kısım II, fasıl I, § 2, not 69.

Bu şartlar mucibince, Ebu Ubeyde'ye rehineler verildi, ve ordugâhının yanında bulunan kapı da teslim olundu; başkumandanın askerleri de kendisine uyup onun gösterdiği itidâle hareket eylediklerinden, Ebu Ubeyde ölümden kurtardığı bir kavmin şükürgüzarlıkla kendisine ibraz ve ibzal ettiği ihtifâl ve ihtiramat ve tekrimata nâil oldu (14).

Halife Ömer Kudüs'ün teslimine dâir ahidnameyi (ki sureti Lâhika'da münderiçtir) imza edince, sağ tarafında patrik Sofroniüs bulunduğu halde, Kudüs'e girdi; patrike, hükümdarlara yapılan teşrifat ve ihtiramatı yaptırdı, zira başkalarının dini işlerinin müsamahakârâne telâkki edilmesini mutazammın olan düstur iktizasınca hıristiyanların himaye olunmaları icab ediyordu. (Fâtih Sultan Mehmed'in Kostantiniyeye girdiğinin üçüncü günü, Rum patriğinin memuriyetinin tevcihi merasiminin ne kadar debdebe ve tantana ile icra edildiği aşağıda görülecektir.) Hakikaten, Kudüs ahalisinden hiç kimse dini sebebiyle öldürülmemiştir (15). Halife ile

(14) [Gibbon, mezkûr eser, II, 455. — Şehirde hiç yağma vukubulmamış, hiç kimse harb esiri muamelesi görmemiştir. — Suriyede her şehrin reis-i mahallisi düşman ordusu hakkında malûmat alıp Müslümanlara bildirmek için kendi arzuy-u zâtisiyle hareket ederdi. Kadı Ebu Yusuf *Kitab-ül-Harâc*'ında der ki: Ehl-i zimmet Müslümanların vefâkârlıkların, ve iyi muamelelerini görünce İslâm düşmanlarına karşı şiddetle harekete başladılar ve Müslümanlara her türlü muavenette bulundular. Müslümanlarla aralarında sulh akdolunan bir şehrin ahalişi kendi taraflarından düşman taraflarına adamlarını göndererek onların ahvalini takib ederler, onların ne yapmak tasavvurunda bulduklarını ve hükümdarlarının nerelerde bulunduğunu öğrenirler ve Müslümanlara bildirirlerdi. — *İslâm Tarihi*'nde de deniliyor (c. VII, s. 336) ki: Müslümanlar mahza ulüvvücenablarından dolayı ordularına gayr-i Müslimleri kabul etmişlerdir; yoksa ihraz olunan muvaffakiyetleri kazanmak için bunlara ihtiyac yoktu. Müslümanların gayr-i Müslimler tarafından muavenete mazhar olması onların siyasi bir muvaffakiyetleri idi.]

(15) «Ömer'in Kudüsü fethettiği tarihten takriben dört yüz yıl sonra Haçlılar mukaddes şehri Müslümanların boyunduruğundan kurtardılar. Şehri muhasara edenler, *şehir yağma edilirken* ilk mutasarrıfın, yani bir mala ilkin el koyanın, tasarrufuna riayet etmeyi aralarında kararlaştırmışlardı; ve büyük cami soyulup elde edilen «ganâim»: yetmiş kandil ve bir çok altın ve gümüş kâse ve emsâli züraf [Siçilyalı prens] Tancrede'in faaliyetini mükâfatlandırmağa vasıta oldu ve semahatini şâsaalandırdı. Allahın bendeleri, kulları, Ona bir kanlı kurban takdim ettiler, fakat şüphesiz O bunu kabul etmedi. İtaat ve inkıyad bunlara silâhlarını terk ettirmedi; ahalinin *cümlesi cins —kadın, erkek— ve yaş itibariyle ayırd edilmeksizin öldürüldü*. Teskin olunmaz bir adâvetle kaynaşıp fıskıran gayızları üç gün kanlar içinde yüzdü; cesedlerin tefesühü vebâ gibi vahim bir bulaşık hastalığın zuhuruna sebep oldu. *Yetmiş*

patrik, *Résurrection* kilisesini ziyaret etmekte buldukları esnada namaz vakti hulûl etmiş olmakla, salâtı oracıkta edâ etmesi için patriğin musirrane teklifini Ömer kabul etmeyip, namazı Kos'antin kilisesinin merdivenleri üzerinde kılmıştır, ve bu hareketini mucib olan hakîmâne, basiretkârâne sebebi patrike şu suretle izah etmiştir: «Eğer ısrarlarınıza tebaiyet etmiş olsaydım belki günün birinde müslümanların bana imtisâl vesilesiyle muahedenin şartlarını ihlâl et-

bin Müslümanı boğazladıktan ve Yahudileri havralarında yaktıktan sonra, yine ellerinde hisset sevkiyle yahud kitâlin iras ettiği yorgunluk sebebiyle öldürülmemiş bir hayli esir kaldı.» (Gibbon, mezkûr eser, II, 670). — [Haçlılara riyaset eden ve Kudüs kiralı olan] Godefroy de Bouillon Papaya gönderdiği mektubda: «Eğer Kudüste bulunan düşmanlara ne yapıldığını bilmek isterse- nizz mâiûmunuz olsun ki Mâ'bed-i Süleyman dehlizinde ve Temple [Mecid-i Aksâ] da bizimkiler Arabların kanları içinde atla geziyorlardı ve kan binekle- rin diz kapaklarına kadar çıkmış bulunuyordu» diyordu. (L'abbé Migne *Patro- logie*, CLXIII, s. 450). [Rahib Migne, Fransanın şöhretli âlimlerinden olup ilâ- hiyata dair bir çok eser yazmıştır]. Kudüsün Haçlılar tarafından yukarıda be- yan olunan zabtında bulunup da o esnada cereyan eden hâdiseleri görmüş olanların hepsi yazılarında, vukubulan katli-âmı tavsif etmişlerdir: «Takri- ben on bin Arab Mâ'bed-i Süleyman'da katlolundular. Orada her kim bulun- muş olsa, boğazlanmış insanların kanlarıyla ayakları topuk kemiklerine kadar boyanırdı... Kâfirlerin hiç birinin canı teninde kalmadı; ne kadınlar esirgendi, ne de küçük çocuklar merhan eten bırakıldı...» Kitâl maceralarını yağma vak'â- ları takib etti: «Kan dökmekten işbâ' haline gelip kanıksadıktan sonra adam- larımız evlere dağılıp yayılmağa başladılar, ve oralarda ellerine ne geçtiyse aldılar. Bir meskene ilk giren, kim olursa olsun, ister fakir olsun ister zengin, evi, içinde bulunan bütün eşya ile birlikte, zabtediyor ve kendi öz malıymış gibi eve ve eşyasına mutasarrıf oluyor idi... Yağmada emvâle tasarrufun bu suretle cereyan etmesini müstevliler aralarında ittifakla kararlaştırmışlardı ve işbu kararın, hükmü sıkı riayetle mer'i tutulacak bir kanun haysiyetinde olması da mukarrerdi...» (Fransız rahiblerinden Foucher de Chartres, *La Conquête de Jérusalem*, bab 18). — Muhasara altına almış oldukları Antâkye şehri önün- de Haçlılar «insan eti, karakol veya ufak müfreze musademelerinde öldürdük- leri Türklerin cesedlerini» yediler. (Professeurs A. Malet ve J. Isaac, *Histoire du Moyen Age*, Paris, 1929, s. 256). — Şu esere de bakınız: G. Le Bon, *La Ci- vilisation des Arabes*, Paris, 1884, s. 329 ve alt tarafı). — İleride görüleceği üzere, Sultan Salâhaddin Kudüsü zabtettiği vakit (1187), birinci seferlerinde Haçlıların davranışlarını taklid etmek, onlar Müslümanları nasıl öldürdülerse o da Hıristiyanları öylece, umumiyetle, öldürmek, şöyle dursun, onlara hafif bir vergi tarhiyle iktifa eyledi, ve yağmayı külliye menetti. Avrupa, millet- lerarası hukukun veya devletler hukukunun temelini kurmuş olmak şerefini nefsine hasreder; halbuki «XIX uncu asrın bidayetinde bile cereyan etmekte bulunmuş olan harb âdetleri, mahsur bir şehir alındığında yağma olunmasını askerlerine vâdetmeğe muhasır ordu kumandanını terhis etmekte idi.» (Fau- chille, *Traité de droit international*, c. II, s. 297).

melerine sebep vermiş olurum.» (16). Bu şartlar Kudüs ahalisinin vicdanî hürriyete, din ve mezhebce serbestiye tamamiyle nail olmalarını mutazammındı; bunlar yalnız bir vergi ile mükellef tutuldular (Sédillot, mezkûr eser, s. 142), ve bu vergi hafifti (G. Le Bon, mezkûr eser, s. 134.) [Kudüs ahidnamesinin Lâhika'daki suretine müracaat.]

Mısır ahalişi islâm ordusunu şiddetli ve heyecanlı bir şevk ve neşat ile karşıladı, çünkü bu ordu onlara kanlı mezheb münazaa ve mücadelelerinden ve vergilerin ezici ağırlığından kurtulacaklarının müessesem ve canlı beşareti idi. Amr, Mısır'lıların dinlerine, kanunlarına, âdetlerine dokunmadı, ilişmedi (yalnız, feyezân esnasında suların kâfi miktarda yükselmesini nehrin ilâhından niyaz ve istihsal için, kurban olarak, Nile her yıl atılan genç ve güzel bir kızın atılması âdetini kaldırdı. Giriş'in 4 üncü bendine bakınız); kendilerine temin ettiği sulh ve *himaye* mukabili olmak üzere onlardan yalnız senevi iki düka (umumî harbden evvelki para kıymetine göre takriben 70 kuruş) tediyesini istedi. Ahalinin yalnız Roma'lılardan, yâni asker, memur ve papaz takımından, mürekkeb olan kısmı müslümanlara itaat ve inkiyad etmedi. Onlar İskenderiyeye iltica ve orada tahassun edip, dört ay mahsuriyete dayandılar, ve muhasara esnasında yirmi üç bin müslümanın ölümüne sebep oldular. Bu ehemmiyetli zayiata rağmen, müslümanlar şehri aldıkları zaman ahaliye pek müşfikane muamele ettiler (17). Amr, halife Ömere gönderdiği mektubda: «Garbin büyük şehrini aldım... Şehrin zabt ve teshir ve muti' ve münkad edilmesi silâh kuvvetiyle müyesser olmuştur; şehir ne ahidname, ne de istimanname veya berat elde etmiş değildir; bu sebeble, müslümanlar zaferlerinin semerelerini iktitaf etmeğe tehalükle muntazırdılar.» (18). Halife

(16) Gibbon, mezkûr eser, II, 461. — Dördüncü Ehl-i Salibi terkib eden ordular Kudüse müteveccihen yola çıkmış oldukları halde, «geçerken», «mülhid» Rumların hükümetleri makarri olan Kostantiniyeyi zabtettiler; patrik, maiyetinde tevâbiinden kimse olmadığı ve çıplak denecek bir kılıkta ve bir eşek sırtında olduğu halde, deniz kenarından gidiyor ve kendisini harab ve viran olan diyardan alıp uzağa götürecektir bir kayık arayordu; âyan (Senato âzâsı) da onunla hemhaldiler; şehirde ise, kıtal ve tahrib vak'aları arasında, patriklik kürsisine bir fâhişe oturmuş, şarkılar söylüyordu, kilisede âyinde kullanılan kadehler ve kâblar ile şarab içip sarhoş olmuş «Haçlılar» da onun nağmelerine ayak uydurup raks ediyorlardı. (Gibbon, mezkûr eser, II, 725. — Daru, mezkûr eser, I, 292).

(17) G. Le Bon, mezkûr eser, s. 208. — Gibbon, mezkûr eser, II, 469.

(18) Euty chius, *Annal.*, t. II, p. 316—319.

garet tasavvurunu metanetle reddeyledi (19), ve böyle bir şeyi velev bir lâhza kurmuş olmasından dolayı Amr'i muahaze etti (20), ve İskenderiye'nin emvâlini ve varidatını âmme hizmetine ve dinin neşrine tahsis eylesesini emretti (21). Mûsâ, Berberleri, alelhhusus üstün bir medeniyetin vasitalariyle ve misalleri, nûmuneleri ile, münkad etti. Kimseye eziyet edilmeksizin, şiddet ve cebir istimal olunmaksızın, islâmiyet bu yabani, mütevahhiş kabilelere nüfuz ve hulûl etti; o zamana kadar bunlarda hüküm süren kadim putperestlik zulmetleri arasından ancak hıristiyanlığın bir kaç zayıf şuaı geçebilmişti. Mağlûbiyetlerini tabiat fevkinde olmuş bir şey gibi gördükleri için mebhut olarak islâmiyeti kabul eden yeni mühtediler kalabalık cemaatler halinde ve kendi istekleriyle müslüman ordularına gelip yazılıyorlardı; İspanya'ya geçmek isteyenler, ki sahillerde kâin şehirler ahalisinden olup bir takımı vaktiyle oralara gelip tavattun etmiş bulunan Roma'luların torunları olan, bir takımı da Got'lar zamanında İspanya'dan gelen az miktarda hıristiyanlardan ibarettiler, mağlûblara bahşolunan emândan bil'istifade serbestçe geçtiler (22).

Vaktâ ki müslümanlar (El-Cezire = Algesiras tarikiyle) İspanya'ya girdiler, güzel karşılandılar; kendi hükûmetlerinden hoşnud olmayan hıristiyanlar müslümanlara iltihak ettiler. Memleketin içerilerindeki vilâyetler ve şehirlerde dahi müste'min sıfatıyla berata nail olmak için ahalinin müsaraati, tehalükü bir mer-tebede idi ki müslümanların hükmü altına «kapitülâsyon»'suz giren yalnız Cordoue (Arabların Kurtuba dedikleri yer) vilâyeti olmuş-tur. Mûsâ'nın Tolède'e (Tuleytula'ya) ita ettiği «kapitülâsyon» o-nun verdiği bütün beratlar hakkında bir fikir verir. İslâm askerleri başkumandanı bu fermanında, şehir ahalisini çekilip gitmekte serbest bıraktı; hıristiyanlara yedi kilise terketti (23); başpiskoposun ve ona tâbi olan rahiblerin vazifelerini icrada devam etmelerine, ve keşişlerin kendi usullerine muvafık veya muhalif hareket eylemelerine müsaade etti; ve bilcümle hukuk ve ceza işlerinde Gotlarla Roma'lılar kendi kanunlarına ve kendi hâkimlerine tâbi kaldılar. Adâletle muttasıf olan Târik, hıristiyanları işte böyle himaye et-

(19) Gibbon, mezkûr eser, II, 471.

(20) Sédillot, mezkûr eser, s. 155.

(21) Gibbon, mezkûr eser, II, 471.

(22) Viardot, mezkûr eser, II, 58.

(23) Şuraya bakınız: kısım II, fasıl III, § 1, not 13.

ti (24). Mûsâ'nın oğlu Abd-ül-Aziz'in Kırıl Théodemir'e ita ettiği ahidname müslümanların âdet ve siyasetleri hakkında daha etraflı tam bir fikir verir: «Abd-ül-Aziz bin Mûsâ bin Nâsır ile Goth'lar hükümdarı Théodemir arasında, bil'ittifak kararlaştırılan ve yeminle tevsik ve teyid olunan sulh maddeleri. Bismillâhirrahmânirrahim; Abd-ül-Aziz aşağıda beyan olunan şartlar dairesinde sulh yapmıştır: Théodemir, hükümeti dahilinde, aslâ iz'ac edilmeyecektir; onun ne canına, ne emlâk ve emvâline, ne de hıristiyanların kadınlarına, çocuklarına ve ibadetgâhlarına suikasd, tecavüz ve teaddi olunmayacaktır.» Yahudilere gelince, bunlar hakkında mütefek muamelesi icra edildi; krallardan ve piskopos meclislerinden eziyetlere uğrayan ve ekseriya nefyolunmak ile vaftiz edilmek arasında muhayyer bırakılan yahudiler (25) müslümanlara sadakatle ve minnetdarlıkla bağlandılar ve tâ İspanya gerek kendilerini gerek müslümanları oradan tardedinceye kadar muhammedilere böylece merbut kaldılar.

Müslümanlar Hindistan'ı fethettikleri vakit putperestlerin pagoda (ibadetgâh) larına ilişmediler; bu davranışları müslümanların din işlerinde başkalarına karşı gösterdikleri müsamahakârlığı müşriklerin itikadlarına riayet mertebesine kadar ileri götürdüklerine delildir (26). İbrahim'in, Mûsâ'nın ve İsâ'nın ümmetleri Muhammed'in Allah'dan vahy tarikiyle vukubulan telâkkiyat, tebellügat ve tebliğatına, daha mükemmel olan şeriatine iman ve sülûk etmeğe usul ve resmiyet dairesinde davet olundular; fakat onlar, kendi dinlerinde kalıp, müslümanlar tarafından himaye olunmak mukabilinde bir vergi, cizye, vermeği tercih ettiklerinden, kendilerine vicdan hürriyeti bahşolundu ve Allah'a kendi usullerince ibadet etmelerine müsaade edildi. İhtida etmek isteyenlere gelince, yeni dine rağbet edenler, başka yerlerde olduğu gibi İspanya-da dahi, islâmiyete cebir ile değil iknâ' tarikiyle meclüb ve dahil oldular (27).

İslâmiyet İran'ın geniş vilâyetlerinde intişar edince milli din görünmez olmuştur; amma Gebr'lerin Kitab'larını teşkil eden ve diyanetle alâkası, kudsiyeti olmayan Zoroastr (ateşe tapıcılık mezhebi) yazılarını toplayıp İbrahim'in riayet ve tekrime şa-

(24) Gibbon, mezkûr eser, II, 486.

(25) Gibbon, mezkûr eser, II, 486.

(26) Şuraya bakınız: kısım II, fasıl I, § 3, not 82.

(27) Gibbon, mezkûr eser, II, 491.

yan olan namı altında vahy-i-ilâhî zincirine takmak mümkündü. İran mâbedlerinde hiç bir tasvir yoktu, amma güneşe ve ateşe ibadet kaba ve işlenmesi büyük günah olan bir putperestlik suretinde tasvir olunabilirdi. Bununla beraber, islâm şeriati Herat Gebr'lerine, cizye vermeleri şartıyla, medenî hukuk muamelelerinde ve dinî hususlarda hürriyet temin etti; müslümanların yaptıkları sade, gösterişsiz, sönük camii civarda bulunan âteşgedenin kadimî revnakı ve şa'saası münhasif etmiştir (28). Vaktâ ki Sultan Salâhaddin; Mısır'ı, Arabistan'ı, ve Mezopotamya'yı hâkimiyeti altında birleştirdikten sonra Suriye'ye girdi ve Kudüs Kralı Guy de Lusignan'ı mağlûb ve esir edip, bu mukaddes şehri zapt etti (1187), ilk Haçlıları taklid etmek (29) ve onlara müslümanları nasıl telef ettilerse o da hıristiyanları öylece, umumiyetle, katleylemek şöyle dursun, bunlara hafif bir vergi tarhiyle iktifa ve yağmayı külliye menetti (30). Bu Guy de Lusignan Kıbrıs'ın ve Kudüs'ün âdi, sefil kralı olup, dediğim gibi, Salâhaddin tarafından mağlûb ve esir edildikten sonra, müslümanlara karşı bir daha harbetmeyeceğine dair verdiği söz üzerine serbest bırakılmışken, sözünde durmamıştır. Yeminini bozan bu alçağın eline Sâiâhaddin düşmüş olsaydı acaba ondan ne türlü muameleye mazhâr olurdu? Bu muameleyi, zamanın büyük şevket ve kudret sahibi hıristiyan hükümdarlarından birinin, ordusu külliye mağlûb ve münhezim olduktan sonra Türklerin eline düşen (1701) Şarkî Roma İmparatoru Romanus Diogènes'in, sözlerinden istidlâl edebiliriz. Musaleha şartlarının mukaddimelerinin müzakeresi esnasında, Sultan Alp Arslan, nasıl bir muameleye mazhar olmayı umduğunu Romanü'den sorması üzerine, imparator ona şu cevabı vermiştir: «Eğer zalimseniz beni öldürürsünüz; eğer kibrinize ve gururunuzla kapılırsınız, nahvetinizin sevkine ittibâ eder iseniz, beni arabanızın arkasından sürüklersiniz; eğer menfaatinizi düşünürseniz bir fidye kabul edip beni memleketime iade edersiniz.» Ve sultan: «Şayet harb talii yaver olmuş olup ta ben sizin elinize düşmüş olsaydım, bana ne türlü muamele ederdiniz?» sualine de şu cevabı vermiştir: «Eğer zafer benden yana teveccüh ve tecelli etmiş olaydı sana dayak attırırdım.» Sultan esirinin bu cür'etkârane cevabına karşı gülümseyerek: «Amma hıristiyan şeriati kişinin düşmanlarını sevmesini ve kendisine edilen kemlikleri affetmesini; tav-

(28) Gibbon, mezkûr eser, II, 492.

(29) Tafsilât için şuraya bakınız: kısım II, fasıl III, § 1, not 15.

(30) Gibbon, mezkûr eser, cilt II, bab LIX. — Sédillot, mezkûr eser, kitab IV, bab IV.

siye ediyor.» dedikten sonra, tasvib etmediği böyle bir muameleyi ihtiyar etmeyeceğini ulüvvücenabla ilâve etti. Alp Arslan imparatora imlâ tarikiyle yazdırdığı bir ahidnameye, fidiye vermek ve senevî bir vergi ita etmek şartlarını koydurdu; bundan sonra, imparatora bir hil'at-i-fâhire giydirdi; maiyetinde bulunan âyan ve eşrafı ona iade etti; ve, onu meveddetle kucakladıktan sonra, kıymetli hediyelerle ve askerî muhafaza altında olarak yolladı (31). Başka Türk sultanları da bir çok âlicenablık eserleri göstermişlerdir. Nitekim II inci Mehmed Kostantiniye'ye girdiği vakit, silâh kuvvetiyle itaat altına almış bulunduğu «*hıristiyanların hâmisî olduğunu ilân etti*» ve çarçabuk, yâni Şark İmparatorluğu payitahtına girdiğinin üçüncü günü (1 haziran 1453), yeni Rum patriğine memuriyetinin tevcihî merasimini yaptırdı. Firarilerin, hiç bir şeyden korkmaksızın, meskenlerine dönmelerini; ahalinin, bıraktıkları işleriyle meşgul olmağa başlamalarını ve mazide olduğu gibi yaşamağa devam etmelerini ilân ettirdi. Bir taraftan da, müteveffa patriğin yerine yenisinin *kadim âdetlere tevfikân intihab ve takdisi âyininin icra olunmasını emretti*... Padişah başpapazlarla avâmın, yâni papaz takımından olmayanların, ... *dinî merasimi fetihden evvel olduğu gibi icra etmelerini* istedi. Patriğe mükellef bir ziyafet verdi ve onu ihtişamlı bir surette huzuruna kabul etti. Uzun ve dostane bir konuşmadan sonra, Gennadiüs, huzurdan çıkmak üzere iken, padişah ona kıymetli bir asâ verip: «Patriklik makamında kaa'im ve Cenab-ı-Hakkın savn-i-samedanisinde dâim olunuz; bilcümle ahvalde dostluğumu istimal ediniz; *seleflerinizin haiz oldukları hakların hepsini ve emtiyazların cümlesini siz de haiz olunuz.*» dedi. Müslüman hükümdar *hıristiyan ruhanî reisini avluya kadar teşyi etmek istedi,*

(31) Gibbon, mezkûr eser, II, 629-630. — Sarayda kopan bir ihtilâl üzerine iktidar mevkiine geçen hasımlarının tuttıkları Romanüs kendi payitahtında ve kendi akrabası ve müteallikatı arasında aynı muameleye mazhar olmadı: bedbaht ve yiğit imparatorun, Bizans'ta pek makbul ve mergub olan âdete tevfikân gözleri çıkarıldı. Kostantiniye civarında, Marmara denizinde, kâin Princes Adaları'ndan (Kızıl Adalardan) Proti (Burgaz) adasındaki manastırda öldü. — Hıristiyan hükümdarları da birbirine daha az barbarlıkla muamele etmiyorlardı. Taliin Kostantiniye tahtına oturduğu Flandr kontu Baudouin bir isyanı bastırmak için tertib olunan sefer esnasında, Rumların müttefiki olan Bulgar kralının eline düşmüştü (1205). Kalo-Yan, Baudouin'in ellerini ve ayaklarını kestirdi. Baudouin böylece, âzâsı kesilmiş olduğu halde, bir kayanın üzerine atıldı; üç gün sonra son nefesini verdi. (Gibbon, mezkûr eser, II, 734; — Daru, mezkûr eser, I, 314-315; — Georges Bousquet, *Histoire du peuple bulgare*, Paris, 1909, s. 70-71).

ve Sinod'a (ruhanî reisler meclisine) kadar Gennadiüs'e refakat etmelerini maiyetindeki büyük devlet ricaline emretti. Padişah biraz müddet sonra patriğe bir ferman gönderdi; *bunda, patriğin şahsan masuniyeti beyan olunuyordu...* «O ve başpapazlar, muavin piskoposlar her türlü tekâliften ilel'ebed muaf olalar (32)... Kiliseleri, camie tahvil olunmayacaktır; nikâhları ve tedfinleri şimdiye kadar olduğu veçhile cereyan edeceği gibi sair bilcümle âdetleri de Rum kilisesinin rüsumu ve âyinleri ve esasları dâiresinde ibka olunacaktır; paskalya yortuları geçmişte olduğu gibi yapılacak ve bu yortular esnasında Fener kapıları üç gece açık bulunacaktır (33). Osmanlı fütuhâtından beri, efradı muhtelif ırklara ve mezheblere mensub ve Osmanlı hâkimiyetine tâbi olan bir çok cemaatler tebaiyet altına girince kendilerine bahşolunan imtiyazları haiz buldukları halde mevcudiyetlerini kadimî hey'etlerinde, hiç bir tebeddüle uğramaksızın, muhafaza etmişlerdir (34).

İslâm hâkimiyetine tâbi olan ahaliye teklif olunan şartlar arasında malî ödevler şunlardan ibarettir: 1. Cizye; 2. toprak mahsullerinden alınan âidat; 3. harac. Meselâ, Şam ahalisine adam başına bir dinar vergi tarhedildi; Suriye'de ve Irak'ta müslümanlar, her yıl, arpa ve buğday mahsullerinden, tohumluk olarak istimal olunmuş olan miktara müsavi miktarı ifraz ve tahsil etmekle iktifa ediyorlardı, halbuki bu havalide toprağın inbatî kuvveti o kadar çoktur ki çiftçi yılda iki, hattâ üç defa hasad yapar ve her defasında ektiğinin altmış mislini alır. Her yerde, tasarrufu tamamiyle sahiblerine terk olunan gayrimenkullere matruh vergi dahi gayet mutedildir.

Aşağıdaki V inci fasılda bütün bu vergilere dair tafsilât vardır.

§ 2. — *Ganimet ve yağma.*

«*Ganimet*», harben ihraz olunan ve beşde biri devlet hazinesi için alıkonulduktan sonra kalanı orduya bırakılan düşman malıdır. Muhariblere âid olan hisse, havâs ve avâm ayırd edilmeksizin, ne-

(32) Franzes, liv. III, et *Turco-Groec*, p. 108.

(33) Hammer, mezkûr eser, III, 2-5. — Şuraya da bakınız: kısım II, fasıl III, § 1, not 16.

(34) Ahmed Reşid [Turnagil], *Les droits minoritaires en Turquie dans le passé et le présent* (Geçmişte ve şimdiki zamanda Türkiyede ekalliyetler hukuku), Paris'te çıkan *Revue générale de droit international public*'in mayıs-haziran 1935 nüshasında.

sebce tefrik yapılmaksızın, eşrafla halkın aşağı tabakalarına mensub olanlar, kaviler ve zayıflar, temyiz olunmaksızın, tevzi olunur. Muharibin eline düşen mallar onun elinde vedia olup, hiç bir yanılma yapılmaksızın ve hile yoluna sapmaksızın, mevzu esasa ve mukarrer usule ve kaideye tevfikeyn, taksim edilmek üzere, bil'umum muhariblerin hesabına yatırması lâzımgelir (35); bu hususta hile yapan şiddetle tevbih olunur ve cezalandırılır. Silâh kuvvetiyle itaat altına alınan düşmanın her türlü malı «helâl» ganimet, «bona priza», olup (36), muhariblerin hepsinin müşâ' mülkleridir, onda cümlesinin birer hisse-i şâyiası vardır; binaenaleyh, şüyû' izale olunup da herkesin hissesi taayyün etmedikçe muhariblerden hiç bir ferdin onda bir gûna tasarrufa hakkı olmadığından, meselâ onu kendiliğinden taksim etmesi caiz değildir. Ganimette esas şu minval üzere mevzu olup, ancak «zaruret» halinde muharibin zikrolunan emvâli taksim olunmadan evvel, nefsinin ve binek hayvanının iâşesine elzem olan miktarı istihlâk etmesi teviz olunur. Binaenaleyh, düşmanın yiyecek makulesinden şeylerini askerlerin istihlâk etmelerine müsaade edilir; binek hayvanlarına yedirdikleri otun da onlardan hesabı sorulmaz; lâkin, beyan olunan esasa göre, asker bu mevaddan istifade ederken zaruret hududunu aşmamakla mükelleftir. Kezâlik, mezuniyetini elbise ve binek hayvanları gibi şeyleri temellük derecesine kadar tevsi etmemeleridir; eğer zaruret buna kendilerini icbar ederse ve giymek, binmek için veya sair herhangi bir suretle kullanmak üzere tasarrufları altına aldıkları şeyler aynen mevcudsa, ganimet emvâline katılmak, guremaya dahil edilmek, üzere kendilerinden istirdad olunur; aksi takdirde, ganimetten hisseleri verilirken, aldıkları bu gibi şeylerin bedelleri paylarından tenzil edilir. Ganimetin beşde birine gelince, bu «humüs» hayır işlerine sarfolunmak üzere «Ganâim Beyt-ül-mâli»'ne teslim olunur (37); bundan dullar; yetimler; garibler, yâni memleketlerine

(35) II nci kısmın II nci ve III üncü bendlerinin (§ 2 ve § 3) sonlarında, İslâm ordusunda inzibattan bâhis fıkralarda, naklettiğim hâdiseyi hatırlayınız.

(36) Bununla beraber, İskenderiyeyi unveten alan kumandana halife Ömer'in cevaben verdiği emri burada hatırlatmak gerektir (kısm II, fasıl III, § 1): Ömer, şehrin yağma edilmesi hakkında istenilen müsaadeyi reddettikten başka böyle bir şeyin tasmim edilmiş olmasını bile takbih eylemiş ve İskenderiye emvâlinin mahallî âmme hizmetlerine tahsisini emretmiştir.

(37) İslâm hukuk-u âmmesinin varidat ve masarifat hususunda mevzu usulü, bugün mâliyecilerin dilinde «spécialité» sistemi denilen ve varidatın veya muhassasatın mahalline, nereye mevzu ve muhassas ise oraya, sarfını mu-tazammın ve müstelzim olan usuldür. İslâm hukuk-u âmmesindeki esasa göre,

dönebilmek için icab eden masrafları ödemekten âciz olan yabancılar; umumiyet üzere fakirler; mektebler; hastahaneler; yolcuları meccanen barındırmak üzere açılan misafirhaneler, ilh. bu humüsten menfaatlenirler (38).

Şu tafsilden, islâm hukukunda yağmanın memnuiyeti müstebandır; hattâ unveten alınan bir yerin bile yağma edilmesinin caiz olmamaklığı Halife Ömerin yüksek içtihadı ve hükmü ile mukarrer olmuştur. Evvelce söylediğim gibi (39), Mısır fâtihi Amr, İskenderiye'yi zabt edince Halife Ömer'e gönderdiği mektubda: «Garbin büyük şehrini aldım... Zabt ve teshir ve muti ve münkad edilmesi silâh kuvvetiyle müyesser olmuştur; ne ahid ne de istimanname veya berat elde etmiş değildir; bu sebeble, müslümanlar zaferlerinin semerelerini iktifaf etmeğe tehalükle muntazırdılar.» demesine cevaben Halife Ömer garet tasavvurunu reddettikten (Gibbon, mezkûr eser, II, 471) başka böyle bir şeyi velev bir lâhza kurmuş olmasından dolayı Amr'i muahaze etmiş (Sedillot, mezkûr eser, s. 155) ve İskenderiye emvâlinin ve vâridâtının şehrin âmme hizmetlerine mevkuf ve mahsus tutulmasını emreylemiştir (40). İskenderiye'ye müteallik mes'e-

halifeye müretteb vazifelerden biri de dört «beyt-ül-mâl» tesis etmektir. Bu «büyüt-ül-mâl»'den birincisi, ganâime ve künûza (yer altında bulunan mallara, mâdenlere); 2ncisi sadakaya, yâni zekâta; 3üncüsü, haraca, oşüre ve âmillerin tahsil ettikleri cizyeye; 4üncüsü de vârisi bulunmayan emval ve emlâke, yâni mahlûlâta, mahsustur; her birine mevdu olan varidat veya hasılâtın masrafı, yâni sarf olunacağı mahal ve cihet, muayyen olup, esas itibariyle halife münakale icrasına mezun değildir. (İbn-i Âbidin, *Rdd-ül-Muhtâr*, c. II, s. 78; — Mâverdî, IV, 10).

(38) Ganimetten «Allahın hissesi» olarak ayrılan meblâğların masrafları Enfâl sûresinin 41 inci âyetinin havi olduğu emr-i ilâhiye göredir. [Bu âyetin meâli şudur: «... Harbde ele geçirdiğiniz şeylerin (ganimetlerin) beşte biri Allahın, Peygamberin, hısımların, öksüzlerin, yoksulların ve yolcularındır...» — İşbu ganimet bahsi hakkında şuraya da müracaat buyurulması: kısım II, § 1, not 10.]

(39) Kısım II, fasıl III, § 1.

(40) Gibbon, mezkûr eser, II, 471. — İslâmiyetin ve Emîr-ül-mü'minin Ömerin 7nci asrın ilk yarısında kurduğu bu esası Avrupa on iki asır sonra, 1907 de, milletlerarası kaide üzere kabul edebilmiştir: «Bir şehrin veya bir mahallin, hücumla zabtedilmiş olması takdirinde bile, yağma edilmesi memnudur.» (1907 de La Haye Sulh Konferansında tertib olunan nizamnamenin 28 inci maddesi). XIX uncu asırda cari olan harb âdetleri yağmayı henüz menetmemişti; bilâkis, bu âdetlere göre, muhasara edilmiş şehirleri yağma etmek hususunda askerlerine izin vermeğe ordu kumandanları mezun bulunuyorlardı. Milletler hukukuna dair eserler yazan muteber müellifler insaniyete yakışmayan bu şedid muameleye cevaz veriyorlardı. (Fauchille, mezkûr eser, II, 297-

lede şu keyfiyetin kayıd ve ihtarı faydasız değildir: Mısır'daki Rumlar (askerler, memurlar, ortodoks papazları) surlarla muhat olan İskenderiye'de tecemmü' ve tahassun etmişlerdi; Mısır halkını, kendi menfaatleri uğrunda taaddileriyle, zulümleriyle kahreden bu adamlar, bittabi, Bizans idaresinin bekasını iltizam eder olduklarından, on dört ay mahsuriyete dayanmış ve bu müddet içinde muhasara yüzünden yirmi üç bin müslümanın helâkine sebep olmuşlardı. Türklerin tarihlerinde, yağmanın ne kadar sıkı bir memnuiyetle yasak edildiğini, yağmacılık edenlerin ne kadar şiddetle cezalandırıldıklarını gösteren misaller çoktur. «Ahalinin (Konyalıların) hiç bir şeyinin alınmaması askerlere tenbih olunmuş ve bu yasağı tutmayanlara en şiddetli cezalarla mücazat edileceği orduya bildirilmiş idi. Bazı Sırp askerler bu emre riayet etmediklerinden, hiç müsamaha ve merhamet edilmeyerek, idam olunmuşlardı (41).» 1526 senesinde vukubulan Macaristan seferinde, ordu yolda giderken ika edilen o gibi inzibat hilâfı hareketlerin fâillerini de kumandan aynı suretle cezalandırmıştır (42). I inci Sultan Beyazıd bahsettiğimiz yasağa riayet etmeğe askerlerini sıkı bir surette mecbur tutardı: ahali ekinlerini Beyazıd'ın ordularının ortasında ve huzur ve sükûn içinde, kimsenin taarruzuna uğramaksızın, biçip toplar, satarlardı (43).

Dördüncü fasıl

Muharip devletler arasında gayrihasmane münasebetler

§ 1. Mükâleme memurları. — § 2. Emân.

§ 1. — Mükâleme memurları.

«Harbî» lerden bir hükümdarın resûlü, yâni elçisi, mükâleme memuru sıfatıyla islâm ordusu karargâhına vardığında, kumandan tarafından emâna mazhar olarak onun himayeti altına girmiş bulunmakla, taarruzdan masuniyete nail olur,

298). Vattel, G.-F. de Martens, Klüber hücumla alınan bir şehrin yağma edilmesini tasvib ediyorlardı. La Haye'de kararlaştırılan memnuiyete rağmen, içinde yaşamakta olduğumuz zamanlarda vukua gelen harblerde bile yağmalar yapıldığı görülmüştür.

(41) Gibbon, mezkûr eser, I, 268. — Şuraya da bakınız: kısım II, fasıl I, § 2, Müslümanların, bilhassa Türklerin ordularında gözetilen inzibata dair fıkra.

(42) Pecevi, II, 231.

(43) Gibbon, mezkûr eser, II, 800.

Fakat eğer vazifesini icra ettiği esnada, düşmana tebliği islâm ordusuna zararlı olacak bazı askerî mâlûmat edinmiş olursa, bu mazarrat savuluncaya kadar alıkonulması caizdir. Lâkin, (bir casusluk fiili işlemek gibi) hıyanetle müttehim olmayınca ve olmadıkça, hakkında, hapsedilmek, kolları ve ayakları zincirle bağlanmak gibi, şiddetli muameleler icra olunmayıp, düşman karargâhına avdetini menetmek üzere nezaret altında tutulmasıyla iktifa olunur (1).

Muhammed, yabancı milletler elçilerine dâima riayet gösterir ve hatırnüvazane muamele ederdi. Bunlardan muhakkirane sözler işittiği olurdu; küstahça bir lisan kullanmalarına tahammül ederdi (birinci kısımda «Elçiler» bendine — § 4 — müracaat). Mükâleme memurları elçi sıfatını haiz olduklarından, islâm emirleri tarafından dâima güzel kabule mazhar olmuşlardır. Hal böyle iken, bir hususun tebliği veya istifsarı yahut müzakeresi zımında gönderilen bu adamların içinde o suretle muameleye lâyük olmayanlar vardı, çünkü âdâba mugayir davranırlar, terbiyenin en ibtidaî muktezayatına bile riayet etmezler idi. Edeb ve nezaket hilâfı hareket eder oldukları halde bile masuniyetlerine dâima riayet edilirdi. Halbuki Orta-Çağ'larda hıristiyan uluları nezdine gönderilen hıristiyan elçilerin bile masuniyetlerine riayet olunmazdı. Meselâ Padoue senyörü Francesco Carrare, 1404 de nezdine gönderilmiş olan Venedik mükâleme memurunun burnunu ve kulaklarını kestirmişti (2). Bir müslüman hükümdarın bir hıristiyan mükâleme memurunun tahkirleri karşısında afiv ve müsamaha ile sabrının ne dereceye kadar vardığını gösterir bir misâl olmak üzere Leon kiralının mükâleme memuru sıfatiyle Halife El-Mansur nezdine gönderdiği bir piskoposun (3) nasıl hareket ettiğini söyleyeceğim. «Kendisini şerefliendirmek üzere refakatinde bulunmağa memur edilen bir müfreze asker, onu, başlıca zabıtlerinin ortasında bulunduğu halde, istikbâl etti. Düşman tarafından gelen mükâleme memurlarının bir müstahkem mevkie veya ordugâha kabullerinde gözlerine bir bağ komak âdeti; piskopos göz bağıyla getirilmek kaidesinden istisna edildi. Man-

(1) Mukayese ediniz: «Nezdine mükâleme memurunun gönderildiği kumandan, suiistimal vukuunda, onu müvakkaten alıkoyabilir. — Mükâleme memurunun, sıfatına muzaf imtiyazdan bilistifade, bir hıyanet fiili işlediği yahut böyle bir fiilin işlenmesine sebep ve medar olacak bir hal ve harekette bulunduğu sâbit olursa, masuniyet hakları zayı ve sâkit olur.» (Zikri geçen 1907 La Haye Nizamnamesi, madde 33).

(2) Daru, mezkûr eser, II, 128.

(3) Viardot, mezkûr eser, II, 304 ve alt tarafı.

sur'un huzurunda elçi piskopos gururlu ve kurumlu, azametli bir tavır ve edâ ile şu sözleri söyledi: «Üç memleketin hükümdarı, milletlerinin hâmisî ve memleketlerinin büyütücüsü, metbûum şanlı Kıral Bermundo bin Ramiro benî, sen ki El-Hakem bin emîr Hişam'ın oğlu Muhammed'sin ve kendini Kortoba halifesi, emir-ül-mü'minin..., ilh. sıfatlarıyla lâkablandırırısın (Allah bu boş ünvanlarını imha eyleye!), senin nezdine gönderdi.» Elçinin bu küstahça sözlerini tercüman arabcaya çevirip arzedince Halife Mansur gülümsedi ve ifasına memur olduğu vazifenin neden ibaret olduğunu ifade etmesini elçiye işaretle anlattı. Piskopos üç günlük bir mütareke istiyordu; mes'ûlü keremen is'af olundu (4).

(4) Piskopos, icrasına memur olduğu vazifeyi şu suretle izah etmişti: «Senin ordun ve Metbûum Efendim Kıralın ordusu hâlâ istihkâmlarında kapanmış bulunmaktadır. Binaenaleyh, bugün muharebe etmeyi kurmuş olmazsın, zira bu orduların burada bitirmeğe memur oldukları büyük mübareze için tam bir gün çok uzun, lüzumundan fazla bir zaman, değildir. Yarın cumadır, yâni müslümanların mübarek günleridir; senin ve kardeşlerinin bugüne mahsus olan ibadet ve âyini huzur ve sükûn içinde icra etmeleri muvafıktır. Cumartesi, gerek senin ordunda, gerek bizimkinde çok miktarda bulunan yahudilerin mübarek günleridir; onlarda da aynı arzû ve aynı hak vardır. Pazar da hıristiyanların mübarek günleridir; kardeşlerim hâlâ dedeleri Got'lara benzerler: Gotlar (575 te Sebte önünde) kılıc çekip de pazarın istirahat taahhüdü hakkındaki emr-i ilâhiyi terk etmedense Romalıların kılıclarıyla boğazlarının kesilmesini tercih etmişlerdi. Binaenaleyh, sana üç günlük bir mütareke teklif ederim.» El-Mansur şu cevabı verdi: «Kitab diyor ki: «Müslümanlar, yahudiler, hıristiyanlar, ki hepsi Allaha iman ederler ve kıyamet gününe inanırlar, elbette Hak-Teâlâdan bu inançlarının ecir ve mükâfatını alacaklardır; onlar korkudan ve azabdan muaf olacaklardır.» *Yâ nasranî! Hâliklerini tebcil eden mahlûkatın, hususiyle bu tahmid ve temcid vazifesini edâ eden üç din, ki hepsi birdir ve birbirinin aynıdır, mensublarının hangi dil ve şekilde olursa olsun ibadet ederlerken onların huzur ve sükûnlarını ihlâl etmiş olmak töhmetiyle müttehim olmaktan Allah El-Mansûru muhafaza buyursun! Efendine git, ona de ki: dine riayet sizlik korkusuyla vicdanına ârız olan ızdırabı takdir ve dileğini tasvile kabul ediyorum: üç gün müddetle mütareke mün'akiddir. Sözünde durmıyan, Allahın gazabına uğrasın!» Piskopos, tercüman vasıtasıyla bu cevabı alınca halifenin huzurundan çıktı, ve istikbâlinde asker terfiki suretiyle vâki olan teşrifatî merasim teşyiinde de yapıldı. Eğer El-Mansur Leon kıralının talebini reddetseydi *Arablarca bihakkın melâharet medarı ittihaz edilen müsamahakârlığın ve civanmerdliğin ibrazında kusur etmiş olurdu; fakat eğer hasımlarının, sıdık ve hulûsa mukareneti dâima şüpheli olan ve ekseriya nakzedilen sözlerine itimad edip de bir tuzığa düşmek ihtimaline karşı tahaffuz ve ihtiraz için tedbirler almamış olsa, bu takdirde de zimmetine vacib olan ihtiyatla ve basiretle davranışta taksir etmiş olurdu. Alınan ihtiyat tedbirleri beyhude olmadı: güneş battıktan üç saat sonra, «atalay» lar ileri karakolları üzerine muntazam bir**

§ 2. — Emân.

Emân müessesesinin ahkâmı sulh vaktinde nasıl cari ise harb halinde de öylece cereyan ve mer'iyet mevkiine konur. Binaenaleyh, işbu etüdün birinci kısmının birinci bendinde (§ 1) söylediklerime burada dahi söylenilmiş nazariyle bakılması ihtar olunur.

Beşinci fasıl

Sulh muahedesi ve mütareke. İslâm sulhünün mahiyeti. Mütareke ve neticeleri.

Muhasamatın inkıtayı ve *sulhün* in'ikadı aşağıda beyan olunan dört suretten biriyle vaki olur:

a) Kâfirler islâmiyeti kabul ederler. Bu halde, mücerred ihtidaları hasebiyle, gerek hukukça, gerek vazifece, tamamiyle müslümanlara temsil olunurlar.

b) Düşmanlar silâhı terkederek müslüman kumandana itaatlerini ve inkiyadlarını, fakat dinlerini muhafaza etmek şartıyla, arz ederler. Bu takdirde, yalnız himayelerini temin için devletin tahammül edeceği masraflara karşılık olmak üzere bir vergi vermek suretiyle onlara vicdan ve din ve mezheb hürriyeti bahşolunur (1).

geri hareketi yaptılar ve biraz sonra «*Santiago y cierra Espana!*» avazlarına, bunlara benzer bin ses, karanlıklar içinde ulumaya müşabih haykırışma, mukabele etti. İspanyollar, gece karanlığından bilistifade, köprüyü ve iki ordu-gâhı ayıran dar ovayı sessizce geçip aşmış idiler; mütarekeye itimaden uykuya dalmış sandıkları Arabları bu gaflet halinde basmayı umuyorlardı...» (Viar-dot, mezkûr eser, II, 304-307). — El-Mansur'e atfen naklolunan yukarıda mezkûr sözlerden islâmiyetle museviliğin ve hıristiyanlığın bir tek din olduğu sözünü halifenin söylememiş olması tabiidir: zira elbette islâmiyetin kendisinden evvelki dinleri neshetmiş olduğunu bilirdi.

(1) Evvelce de bilvesile söylemiş olduğum gibi müslümanlar gayri-müslim tebaadan cizyeyi, bunların himayeleri mukabilinde alırlardı. Şam'ı almış olan islâm ordusunun kumandanı Ebu Ubeyde, Homs'un sukutunu müteakib düşmanın karargâhına taarruz etmek istemişti; lâkin Halife Ömer senenin müteakib kısmında harekâtı tatil için emir verdiği cihetle, şehirlerde bir ihtilâl vukubulmamasını temin zımında her tarafa valiler gönderilmiş; Halid Şam'a, Amr bin El'âs Erdün'e hareket etmiş, Ebu Ubeyde de Homs'da kalmış idi. Bir gün Ebu Ubeyde zabitlerini davet ederek: «Düşman yeryüzünü titretecek kuvvetler ihzar ediyor; ne yapmağımı tavsiye edersiniz?» diye istişare etmişti. Umumî mütalâa, müslümanların şehir dahilinde kalmaları ve imdad beklemeleri merkezinde oldu. Fakat Ebu Ubeyde beklemeğe

c) Düşmanlar muhasamatın terkinini istihsal etmek ve barışa nâ- il olmak için bir meblâğ teklif ve tediye ederler. Bu suretle, kumandanın parayı kabul ederek şu esaslardan birine müstenid bir mukavele akdi zımında müzakereye girişmesi caizdir: 1. Bir meblâğın def'aten tediyesiyle işin bitirilmesi, yâni dâimî surette vergi itasına, haracgüzarlığa, tâbi tutulmaksızın, toptan bir para verilerek matlû- bun istihsali. Mezkûr meblâğ «ganimet» olmak üzere alınır, ve bunun neticesi düşmana filhal vaki olan seferde emân verilmesinden ibaret olup âtîde vukubulabilecek muhasamata şâmil ve mâni olmaz. 2. Düşmanlar her yıl bir meblâğ verirler. Bu para daimî bir verginin taksiti makamında olup, mukabilindeki emân da daimî mahiyette olur.

d) Düşmanlar, vergi vermeksizin, «bilâ ivaz», emân ve mütareke isterler. Bu takdirde, eğer, «düşmanların tamamıyla itaat altına alınmalarına, cebren ve kahren münkad edilmelerine, yahut onlardan vergi alınmasına mâni teşkil eden makbul sebepler varsa», — yâni eğer zaruret, ki vücudu dâimâ ve mutlaka şarttır, mevcud ise, ve, bundan başka, eğer bu zaruret mütarekeyi para mukabilinde istihsal etmeğe düşmanı mecbur etmek imkânını bile selbeder derecede âcil ise —, kumandanın mahdud bir müddetle mütareke ve bu hususta muahede akdetmesi caiz olup, ancak bir mütareke akdine halife tarafından mezun olması yahud zâten tam ve kâmil salâhiyeti haiz bulunması şarttır. Filvaki, Peygamber Hudeybiye'de Kureyşilerle on yıl müddetle mütareke akdeylemiştir (2).

vakit bulunmadığını söyledi. Binaenaleyh, Şam'a ric'ate karar verildi. *Ebu Ubeyde hıristiyanlardan alınan paranın iadesini ordunun haznedarına emretti: «Çünkü biz bu vergiyi onları düşmanlarına karşı himaye için almıştık; mademki onları himaye edemeyeceğiz, paralarını kendilerine iade etmeli. Kendilerine karşı yine dostlukla mütehassis olmakla beraber onları himaye edemeyecek bir vaziyette olduğumuzu bildirmeliyiz.» dedi. Bunun üzerine, toplanan yüz binlerce altın ahaliye iadeten dağıtıldı... Ebu Ubeyde bu muameleyi yalnız Homs ahalisine değil, işgal altında bulunan her yerde tatbik etmiş, memurlarına aynı emirleri göndermiş ve infaz ettirmiş idi (Fütûh-ül-Büldan, Fütûh-üş-Şam, İmam Ebu Yusuf, Kitâb-ül-Harâc). Lâhika'da III numarada munderiç ahidnameye müracaat. — Bazı yerlerde ahali cizye itasını red ederek, harb vukuunda askerî muavenette bulunmayı vaadetmişlerdi. Cizye ahaliden himaye mukabilinde alındığından, askerî yardım tereddütsüz kabul edilmiştir. Müslümanların gayrimüslimlere verdikleri ahidnamelerin bir kaç misali, ezcümle ve alehusus Halife Ömer'in Kudüs'lülere ita ettiği beratın sureti aşağıda «Lâhika» ya derc edilmiştir.*

(2) Hicretin 6 ncı yılında Peygamber ve Ensar ile onlara iltihak eden bir kaç bedevî kabile Kâbe'yi ziyaret için Mekke'ye müteveccihen yola çık-

Mütarekenin in'ikadı bütün bu düşmanların akid müddeti münkazi oluncaya kadar emâna nail olmalarını mucib olup, onlar mukarrer şartlara riayet eder oldukça kendilerine taarruz edilmez. Muhasamatın terkinin mutazammın olan muahedelere (*mütareke mukaveleleri*), müslümanların tarafına gelip ihtida eden, öteki âkid tarafına mensub şahısların reddi şartı konabilir (3). Fakat kâfirler lehinde muahedeye dercine cevaz verilen bu şart kadınlar için tecviz olunmaz, zira müslümanların tarafına gelip de ihtida eden kadınlar, islâmı kabul etmiş olmaları sebebiyle, artık kâfirlerle evlilik halinde yaşayamazlar, bundan memnudurular; yalnız, terk olunduklarında mihirleri kocalarına iade olunur (4). — Mütareke akdine sebep ve özür tutulacak hiç bir zaruret mevcut olmadığı takdirde, düşmanlarla mütareke akdine cevaz yoktur; bu takdirde kumandan sadece muhasamatın bir kaç ay müddetle tatilini mutazammın bir akid yapabilir (5).

mışlardı. Hepsi 1400 kişiden ibaret olan bu ziyaretçiler kafilesi Mekke civarında kâin olan Hudeybiye'de tevakkuf etmişti. Kureyşiler silâhla müslümanların karşısına çıkıp onların Mekkeye girmelerine mümanaat ettiler. Her ne kadar Muhammed müslümanların maksadları hac farızasını ifadan ibaret olduğunu, hiç bir hasmane niyetleri olmadığını söylemiş ise de, Kureyş'i ikna ve irza mümkün olmamış ve görüşmeler, konuşmalar ancak Hudeybiye Muahedesine müncer olmuş, ve bu muahede mucibince müslümanların o yıl Mekke'yi ziyaret etmeksizin avdet etmeleri kararlaştırılmış ve gelecek yıl vaki olacak ziyaret için de bir takım kayıtlar ve şartlar konulmuş idi (Mekke'de üç günden fazla kalmamak, kınından çıkmayacak kılıçtan maada silâhla mücehhez olmamak, ilh.); Arab kabilelerinin istedikleri tarafla, yâni Kureyş ve Muhammed taraflarından biriyle, birleşmekte serbest olmaları hükmünü de havi olan bu muahede on yıl müddetle akdedilmişti. Her ne kadar bu muahede müslümanların aleyhinde görünmekte bulunmuş ise de, Arab kabilelerinin mezkûr iki taraftan biri ile birleşmekte muhtar olduklarını mübeyyin hükmü Muhammed'in bir hükümdar sıfatıyla resmen tanılması demek olarak Muhammed'e en parlak bir zaferin getiremeyeceği miktarda, bahusus nâmdar, müttelikler ve taraftarlar kazandırmıştır. İki yıl sonra, Kureyş'in ahdi nakz etmesi sebebiyle, Muhammed on bin kişinin başında olduğu halde Mekke'ye gelmiş, şehri fethetmiş idi.

(3) Bu hususta Hudeybiye muahedesini emsal tutulmuştur. Birinci kısmın 6 ncı bendinde (§ 6) beyan ettiğim veçhile, Hudeybiye'de Peygamber muahedeye yalnız Kureyş lehinde olarak, yâni mütakabiliyet şartına muallâk olmaksızın, böyle bir hükmün konulmasına razı olmuş ve, muahedeyi tenfizen, mühtedi bir firarîyi Kureyş'e iade etmiş idi.

(4) Bunda da Hudeybiye emsal tutulmuştur.

(5) Bu faslın muhtevası hakkında şuralara müracaat: Mâverdi, mezkûr eser, IV, 72-78, 118-119, 79-86, 87-89; *Siyer*, II, 197-199, 200 ve alt tarafı. «Lâhika» ya da bakınız.

LÂHIKA (1)

*Peygamberin asrında ve ilk halifeler zamanında
yapılan bazı mühim muahedeler.*

I. — *Medine yahudilerile muahede.*

Arabistan yahudileri aslan Arab olup yahudiliği kabul etmiş adamlardı. Bunlardan Benî Nadir ve Benî Kurayza kabileleri (2) Medine'nin etrafında muhkem kaleler içinde yaşarlardı. Ensârın mensub oldukları kabileler arasında vukubulan muharebeler adedince çok azalmalarına sebep olmuştu. Yahudiler ensârın arasını bozmağa mütemadiyen çalışırlardı. Binaenaleyh, Hicreti müteakıb yapılacak iş müslümanlarla yahudiler arasındaki münasebatı tanzim ve tasrih etmek idi. Bunun için Peygamber ensâr ile musevileri nezdine davet ederek onların arasında bir muahede akdedilmesini tenzib etmişti (*İslâm Tarihi*, I, 316).

İbn-i Hişam'ın *Siret*'inde aynen mukayyed olan muahedenin hülasası:

1. Diyetlere, hediyelere âid kaideler olduğu gibi mer'i olacaktır.
2. Museviler dinî hürriyete mâlik olacaklardır.
3. Müslümanlarla yahudiler dostca yaşayacaklardır.
4. İki taraftan biri üçüncü bir tarafa harb ilân etmeğe mecbur olursa diğer taraf ona yardım edecektir.
5. Taraflardan hiç biri Kureyşileri himaye etmeyecektir.
6. Medine'ye bir taarruz vukuu takdirinde iki taraf müttehiden şehirlerini müdafaa edeceklerdir.
7. İki taraftan biri düşmanla sulh akdederse her iki taraf bu sulhün ahkâmına riayet edecektir; fakat dinî husumetlerin halli bu muahede haricinde kalacaktır.

• II. — *Necran (3) hıristiyanları ile akdolunan muahedenin esasları:*

Necran ahali her sene müslümanlara safer ve receb aylarında iki defada 2000 elbise vereceklerdir. Yemen'de bir isyan vukubulur-

(1) Eserin türkçe metni tertib olunurken ilâve edilmiştir.

(2) Şuraya bakınız: Kısım 1, § 9.

(3) Necran Yemen'e yakın yakın bir kazadır. Arabistan'da hıristiyanlığın merkezi idi.

sa müslümanlara 30 zırh, 30 at, 30 deve, 30 silâh ita edeceklerdir; bunlar bilâhare kendilerine iade edileceklerdir. Bilmukabele, hıristiyanların kiliseleri yıkılmayacaktır, hıristiyan ricâl-i ruhaniyesi yerlerinden çıkarılmayacaklardır ve dinlerini tebdil etmeyeceklerdir, şu şartla ki Necran'lılar riba yemekten ve islâm hâkimiyetine isyan etmekten ictinab edeceklerdir (Ebu-Davud, *Kitab-ül-Harâc*).

III. — İrak'ta Hire ahalisine verilen ahidname;

İrak'ın fethine memur olan Hâlid'in Hire ahalisine verdiği ahidnamenin ahkâmının hulâsası:

«Hâlid bin el-Velîd'in Hire ahalisinin nükabası olan (burada nakibelerin adları mezkûrdur) ile akdettiği, Hire ahalisinin de kabul ettikleri ve nakiblerine kabulünü emrettikleri ahidnamedir: Hire'liler her sene cizye olarak 190.000 dirhem tediye edeceklerdir. Bu, onların papazları da dahil olduğu halde hepsinin dünyevî mesailerini namına verecekleri cizyedir. Papazlar içinde çalışmayarak terk-i dünya edenler cizyeye iştirak etmezler. Bilmukabele, bunlar düşman taarruzuna karşı himaye olunurlar. Himaye olunmadıkları takdirde himaye edilinceye kadar bir şey tediye etmezler. Hire'liler fiilen ve kavlen gadir edecek olurlarsa onların himayeleri kalkar. Onların hiç bir mâbedi, hiç bir kilisesi, onların düşman hücumuna uğradıkları zaman iltica ettikleri istihkâmları yıkılmaz. Onlar çanlarını çalmaktan, bayramları esnasında haçlarını çıkararak dolaşmaktan menolunmazlar.»

∴

İslâmı kabul etmeyen sair hıristiyanlarla ve yahudilerle Necran muahedesinin esasları dairesinde muahede ve musaleha akdolunmuş olduğu gibi, Şam zaferini müteakıb Erdün'ün bütün şehirlerine verilen ahidnamelerde «herkesin malı, canı, yurdu, mâbedi hakkında masuniyet» temin olunmuştur. Peygamberin Tebük'den avdetinde hıristiyan kabilelere bahsettiği emân şeraitinden 2 nci kısmın 3 üncü faslının 1 inci bendinde bahsedilmişti.

IV. — Halife Ömer'in Kudüs'e verdiği berat;

«Allahın kulu ve mü'minlerin emiri tarafından İlya ahalisi-

ne (4) verilen berattır. Bu beratın bahsettiği emniyet onların canlarına, mallarına, kiliselerine, haçlarına, hastalarına, sağlamlarına ve sâir millettaşlarına şâmil olmak üzere aşağıda yazılı şartlar dâiresinde bahşolunmuştur: 1. Onlara âid kiliseler mesken ittihaz edilmeyecektir, ve bu mebâni ile müstemilâtı tahrib ve içinde bulunan emval musadere olunmayacaktır. 2. Onlar dinî hususlarda bir gûna cebir ve tazyike duçar ve hiç biri izrar edilmeyecektir. 3. Yahudilerin onlarla birlikte İlya'da ikametlerine müsaade edilmeyecektir (5). 4. Diğer şehirlerin ahalişi gibi İlya ahalişi de cizye vereceklerdir. 5. İlya ahalişi şehirlerinden Bizans'lıları tardedeceklerdir. 6. İlya'dan tardolunan Bizans'lıların canları ve malları her türlü tarruzdan masun olacaktır. Bizans'lılardan İlya'da ikamet etmek isteyenler de emin olacaklardır ve cizye vereceklerdir. 7. Bizanslılarla birlikte İlya'yı terketmek isteyen ahalinin de canları ve malları, kiliseleri ve haçları sıyanet edilecek, bunlar arzu ettikleri yere müvasalât edinceye kadar bu masuniyet devam edecektir (6). 8. Ahalinin cizye tediye etmesi şartıyla bu ahdin ifasına Cenab-ı-Hak ile Resûlü ve bütün mü'minler şahiddirler (*Tarih-i-Taberi*).

Bu ahidname Hicretin 15 inci senesinde verilmiş ve Hâlid bin el-Velid, Amr bin el-Âs, Abdurrahman bin Avf, Muaviye bin ebi-Süfyan tarafından şahid sıfatiyle tasdik olunmuştur.

Ahmet Reşit Turnagil

BİBLİYOGRAFYA

ABDU (Şeyh Muhammed). — *Risâlet-el-Tevhid*, Kahire.

AMARİ. — *Storia dei Musulmani da Sicilia*, 1854-1869.

ÂRİF (Mehmed). — *Bin bir Hadis* (hadisler külliyyatından seçilmiş, müeddâ ve maznunlarına göre tasnif ve üstadâne ve gayet açık, vazih bir surette şerh edilmiş bin bir hadis), Kahire, 1325.

(4) Kudüs'ün İbranice adı «Yerusalem» dir. Milâdın 70 inci yılında Roma İmparatoru Titüs, Kudüs'ü yıktırmıştı. Bu vak'ada Kudüs'ün musevilere âid mâmuriyeti hitam bulup, ondan sonra Kostantiniye'nin Rum imparatorları hıristiyanlık noktâi nazarından mâbedlerini imar ve şehri İlya tesmiye etmişlerdir.

(5) Hıristiyanların noktâi nazarlarına göre, yahudiler Mesih'i Kudüs'de salb ettikleri için, onlar yahudilerin bu şehirde ikametlerini istemiyorlar, müslümanlar da onların dinî hissiyatına riayet ediyorlardı (*El-Dirâye fi-Tahric-el-Hidâye*).

(6) Bizanslılar müslümanların başlıca düşmanları oldukları halde ikamet ve hicret arasında muhayyer bırakılmışlar ve her türlü masuniyete maz-

- ARNOLD. — *The Preaching of Islam* (mev'zia-i-islâm), Londra, 1896.
- BARTHÉLEMY-SAINT-HILAIRE. — *Mohammed et le Coran*, Paris, 1865.
- BENATTAR (C.). — El-Hâdi Sebai ve Abd-el-Aziz, *L'Esprit libéral du Coran*, Paris, 1905.
- BUHARÎ. — *Recueil des Traditions mahométones*, Ludolf Krehl tarafından 1862 de Leyde'de neşrolunmuştur («Castelani» kelimesine bakınız). [Buhari'nin *Salih* namıyla maruf olan hadis mecmuasının metni İstanbul'da Matbaa-i-Âmire'de basılmıştır ve Babanzâde merhum Ahmed Naim Bey tarafından türkçeye tercüme edilmiştir.]
- CARRA DE VAUX. — *Les Penseurs de l'Islam* (İslâm mütefekkirleri), 5 cild, Paris, 1921-1926.
- CAUSSIN DE PERCEVAL. — *Essai sur l'histoire des Arabes*, etc., Paris, 1847.
- CEVDET PAŞA. — *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, tam basılışı, 1915, İstanbul.
- CONDÉ. — *Historia de la dominacion de los Arabes in Espana*, Marles tarafından yapılan fransızca tercümesi 1825 de Paris'de neşrolunmuştur.
- DARU. — *Histoire de la République de Venise*, Paris, 1819.
- DOZY. — *Essai sur l'histoire de l'Islamisme*. Chauvin'in tercümesi, Paris, 1879 («Fenni» kelimesine bakınız).
- ELMACIN. — *Historia saracénica*, Vattier tarafından yapılan fransızca tercümesi 1657 de basılmıştır.
- ESAD. — *Mahomet*, Paris, 1934.
- ESAD (Mahmud). — *Tarih-i İslâm*, İstanbul.
- FENNÎ. — *Îâle-i-sükûk* («Essair sur l'histoire de l'Islamisme» müellifi Dozy'ye reddiye), İstanbul, 1928.
- GIBBON. — *The Decline and Fall of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğunun inhitat ve inkırazı). Buchon tarafından yapılan fransızca tercümesi 1837 de Pariste basılmıştır.
- GUIDI. — *L'Arabie antéislamique* (İslâmdan evvel Arabistan). Kahire Üniversitesinde verilen (1909) konferansları havâidir.
- HAKKI (İbrahim). — *Tarih-i hukuk-u-beyneddüvel*, İstanbul 1885.
- HAMMER. — *Histoire de l'Empire ottoman*. Hellert tarafından almancadan fransızcaya tercüme edilmiş ve bu tercüme 1836 da Paris'de basılmıştır. Başka tercümeleler de vardır. Atâ Bey merhum tarafından tercümesi yapılmış, fakat neşri itmam olunamamıştır.
- HERBELOT. — *Bibliothèque orientale*, La Haye, 1777-1779.
- HOSACK. — *On the Rise and Growth of the Law of nations* (milletler hukukunun doğuşu ve gelişmesi), 1882.
- İBN-İ-ÂBİDÛN. — *Redd-ül-Muhtâr*, İstanbul.

har olmuşlardı. Bundan başka, Kudüs hıristiyanlarının, arzu ettikleri takdirde, Bizanslılarla beraber gitmelerine de müsaade edilmiş ve memleketten ayrılıp istedikleri yere varıncaya kadar kendilerine her türlü himaye temin olunmuştur.

- İslâm Ansiklopedisi (Encyclopédie de l'Islam)*, müsteşrik âlimlerden mürekkep bir hey'et tarafından tertib ve bir kaç lisanda neşredilmiştir, 1913. Türkçesi Ğe İstanbul'da basılmaktadır.
- [*İslâm tarihi*. — Hind âlimlerinden mürekkep bir islâm akademisi tarafından tertib ve ihzar olunmuştur. 1 inci, 2 nci, ve 7 nci cildleri akademi reisi Mevlâna Şiblî, 3 üncü, 4 üncü ve 5 inci cildleri Mevlâna Süleyman el-Nedvî tarafından yazılmış, Ömer Rıza tarafından yapılan türkçe tercümeleri 1346-7 (1927-8) senelerinde İstanbul'da basılmıştır. 6 ncı, 8 inci ve 9 uncu cildleri Ömer Rıza tarafından kaleme alınıp bunlar da aynı tarihlerde İstanbul'da neşredilmiştir.]
- JONQUIÈRE (A. de la). — *Histoire de l'Empire ottoman*, yeni tab'ı, Paris.
- KASIMIRSKI. — «Kur'ân» kelimesine bakınız.
- KASTELANİ. — *Şerh-i-Sahih-ül-Buharî*, Kahire, 1886 («Buharî» kelimesine bakınız).
- KÂZİM (Hüseyin). — *Yirminci asırda İslâmiyet*, İstanbul, 1921 (bu eser müellifin müsteşar namı olan Şeyh Muhsin-i-Fânî el-Zahiri adıyla neşrolunmuştur).
- KREMER (Alf. v.). — *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, Viena, 1875.
- KUR'ÂN. — *Kasimirski'nin fransızca tercümesi*, Biblioth. Charpentier, Paris.
- LE BON (Gustave). — *La Civilisation des Arabes*, Paris, 1884
- MACDONALD (Duncan B.). — *Development of Moslem Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory* (islâmî ilâhiyatın inkişaf ve inbisatı, fıkıh ve esasî hukuk nazariyesi), *The Semitic series*, New-York, 1903.
- MÂVERDÎ. — *El-Ahkâm-üs-Sultaniye* (islâm hukuk-u-âmmesi), Leon Ostrog'un kısmen ve şerh yollu ilâvelerle yaptığı fransızca tercüme 1901 de Paris de basılmıştır. Eserin tamamı Fagnan tarafından tercüme edilip *Status gouvernementaux* adıyla Paris'de neşrolunmuştur.
- MERĞİNANÎ (Bürhaneddin). — *El-Hidâye*.
- MICHAUD. — *Histoire des Croisades* (Haçlılar muharebeleri), Paris, 1849.
- MUHAMMED (İmam ebu-Abdullah bin Hasan el-Şeybânî). — *Siyer-i-Kebîr*, İmamı Muhammed Serhasî (Şems-ül-Eimme) tarafından şerh ve Ayıntabî Münib tarafından tercüme olunmuştur ve tercümesi İstanbul'da basılmıştır.
- MONTET (E.). — *De l'état présent et de l'avenir de l'Islam* (islâmiyetin şimdiki hali ve istikbâli), Paris, 1911.
- [NEDVÎ (Süleyman). — «İslâm Tarihi» ve «Süleyman» kelimelerine bakınız.]
- NİZAM-ÜL-MÜLK (ebu-Alî Hasan ibni Ali). — *Siyâsetnâme* yahut *Siyer-ül-Mülûk*, fârisi metni Ch. Scheffer tarafından 1891 de Paris'de neşrolunmuştur.
- NYS (E.). — *Le droit des gens dans les rapports dans les Arabes et des Byzantins* (Arab'larla Bizans'lıların münasebetlerinde milletler hukuku) *Revue de droit international et de législation comparée*'nin 1894 nüshalarında, s. 461 ve alt tarafı.

- [ÖMER RIZA. — *Tanrı buyruğu — Kur'ân-ı-kerim tercüme ve tefsiri*, İstanbul, 1934.]
- [ÖMER RIZA. — «İslâm Tarihi» kelimelerine bakınız.]
- ÖMER RIZA ve (Kur'ânın ingilizce bir tercümesini ve tefsirini yapan Hind âlimlerinden) MUHAMMED ALÎ. — *Kur'ândan iktibaslar*, İstanbul, 1934.
- RAZÎ (Fahredden). — *Kur'ân tefsiri*.
- REDSLOB (R.). — *Histoire des grands principes du droit des gens*, Paris, 1923.
- REŞİD (Ahmed-Turnagil). — *La Condition des étrangers dans la République de Turquie* (ecnebilerin Türkiye Cumhuriyetinde hukukî vaziyetleri). *Receuil des Cours de l'Académie de Droit international de La Haye*, 1933-IV.
- REŞİD (Ahmed-Turnagil). — *Les droits minoritaires en Turquie dans le passé et le présent*, (Türkiye'de mazide ve hâli hâzırda ekalliyetler hukuku), *Revue générale de droit international public*, Paris, 1935.
- SAVA PAŞA. — *Etude sur la théorie du droit musulman* (islâm hukukunun nazariyatı hakkında tetebbuat), Paris, 1892.
- SAVA PAŞA. — *Le droit musulman expliqué* (muvazzah islâm hukuku), Paris, 1896.
- SÉDILLOT (L.-A.). — *Histoire générale des Arabes*, Paris, 1872.
- SUBHÎ PAŞA. — *Hakaik-ül-keîâm fî Tarih-ül-İslâm*, İstanbul, 1879.
- [SÜLEYMAN NEDVÎ. — «İslâm Tarihi» kelimelerine bakınız.]
- [ŞİBLÎ. — «İslâm Tarihi» kelimelerine bakınız.]
- TABERÎ. — *Tarih*.
- TURNAGİL. — «Reşid» kelimesine bakınız.
- VIARDOT. — *Histoire des Arabes et des Mores d'Espagne*, Paris, 1851.
- YUSUF (İmam ebu-). — *Kitab-ül-Harâc*. Bu kitabın büyük bir kısmı fütuhattan çıkan mes'elelerden bâhistir.
- ZİMAHŞERÎ. — *Kur'ân tefsiri*.
- ZİYA PAŞA. — *Endülüs Tarihi*, İstanbul, 1886.